

СЛОБОДНА КЊИГА
ИЗДАЊА ВЛАДИМИРА МАКСИМОВИЋА
Библиотека ВЕЧНОСТ
Књига 7 ,

Др Јевто Дедијер
Херцеговина и Херцеговци
Друго издање (Прво издање 2000. год)

Уредник и издавач
Владимир Максимовић

Приредио
Владимир Максимовић

Препоручује
Горан Максимовић

86-83727-13-0

Штампа и повез: Јуниор, Нови Београд, 2003. г.

Тираж: 300 примерака

Пласман: В. Максимовић/Слободна књига
11030 Београд, Поштански фах 31
Тел. 011/516-864
064/190-77-83

© - Ауторско право на ово издање припада
приређивачу

Београд, 2003. г.

Др ЈЕВТО ДЕДИЈЕР

ХЕРЦЕГОВИНА **И** **ХЕРЦЕГОВЦИ**

Приредио
Владимир Максимовић

СЛОБОДНА КЊИГА

ХЕРЦЕГОВИНА И ХЕРЦЕГОВЦИ

Херцеговина не представља никакву географичку цјелину, али је она по овојим природним особинама најизразитији представник једне веома штересантне природне цјелине. По својим природним особинама она чини једну ијелмну с Црном Гором, Далмацијом и западном Босном. Све те земље представљају дио једне планинске цјелине, У науци познате под именом динарског планинског система, који се пружа од Љубљанске до Скадарске котлине. Тај планински ситем има облик уздужна бедема који раставља Јадранско море од области негдашњег Панонског мора и данашње Угарске равнице. Он је симетричне гшастике и тектонске грађе, има своју јадранску и панонску сграну, које се међусобно разликују по саставу земљшпта, његову спољашњем изгледу, карактеру климе, фауне и вегетације. Јадранска страна била је увијек изложена разноврсним природним и културним медитеранским утицајима, који су често прелазили преко црноморско-јадранског развођа, у области Саве и Дунава, алж ту нијесу били од оног значаја каквог су били у приморским јадранским земљама. Панонска страна је била јаче изложена утицајима који су долазили од Алпа и преко Угарске равнице.

Херцеговина је већим дијелом у сливу Јадранског мора, њена сјеверна граница у главном се поклапа с линијом највећих висина, због тога је она већим дијелом експонирана према југу и југозападу и по својим природним комундкацијама упућена на Јадранско море. Са сјеверних српских земљама имала је природне везе преко Ивана с долином Босне и преко Чермне с облашћу Дрине с са Србијом. Прва је сачувала свој значај, док је друга, иза окупације, постала без

важност, због чега су страдале многе вароши у источној Херцеговини, нарочито Фоча. Требиње и Дубровник.

Херцеговина са сусједним динарским земљама, нарочито с оним из области Јадранског приморја, постала је чувена због нарочитих природних појава које су се овдје највеличанственје развиле. На цијелој земаљској површини овдје су најтипскије развијене разне појаве карста или криста, и ове се земље у науци често зову карстним земљама. Због својих необичних облика, хидрографских појава и због његова великог утицаја на народни живот ових земаља ми ћемо, да би биле јасније везе између природе земљишта и народног живота, у кратким цртама приказати и објаснити важније карстне појаве. При томе ћемо се трудити да нам излагање буде што јасније и што популарније.

Ове земље састављене су највећим дијелом од кречњачких стијена разне старости. Кречњак, као стијена, има неких нарочитих особина, које условљавају појаву и развиће пластике карста. Од тих особина најважније су ове. Под утицајем ваздушне воде и сунца он се не распада механички већ раствара хемијски. Док се друге стијене земаљске површине под утицајем воде, леда и снјега, и под утицајем дневних и годишњих промјена у тошћини ваздуха распрскавају на мање комаде, од којих се даљњим дробљењем и мијешањем с другим отпацама добива земља живица, - кречњак, под утицајем угљеног диоксида коју добива у атмосферској води, раствара се на своје елементе, од којих се добива веома мало остатака, па су и ти веома незгодни за храну биљкама. Друга је особина та, што је кречњак испресјечан мањим и већим пукотинама, које упијају у се већи дио воде која падне на њих и тако сметају да се на земаљској површини образује водена издан која храни бунаре, потоке и ријеке. Због тога су у овим областима врела, потоци и ријеке веома ријетки, а народ ових земаља пати сваког лета од једне бијеле која је позната под именом »брезвод-

ница«. Атмосферска вода која, у облику кише, снјега и леда, дође на земаљску површину, пропада кроз пукотине у унутрашњост земље, својим угљеним диоксидом нагриза и шири пукотине, и тако ствара подземне ријечне канал, пећинске ходнике и подземне просторије. Око пукотина које упијају атмосферску воду образују се љевкаста удубљења која се с временом све више проширују. Народ је тим удубљењима, према њихову облику и величини, дао разна имена, као: вртаче, долине, долови, увале и поља.

Из овога се већ може осјетити какве су разлике у пластици карста и у пластичности земаља које су састављене од непрочишћене стијена. Према томе, главне особине карста су ово. Мјесто материјала од распадања јављају се на површини голе стијене, често у облику оштрица и шљака; мјесто разгранатих ријечних долина јавља се безброј изолованих мањих и већих удубљења, које земљишту дају изглед мреже с безбројним и разноврсним окнима. На површину долази развиће подземне пластике, подзешћих сводова и канала, подземних ријечних долина и језера, понора и катавотра који ждери ријечну, језерску и морску воду, периодских језера с безброј необичних и интересантних хидрографских појава. То су оне необичне појаве које су силно утицале на упечатљиву душу грчког народа, и Крст су оставиле свој траг у начину живота и духовној култури читавог српског народа.

Како су ове појаве од необична утицаја на цио народни живот у Херцеговини, ја ћу, да би њихов значај био јаснији, приказати њихове промјене у развоју доба године. Ко путује због по овој земљи мора се у чуду питати, како је могућан живот у њој. На великим даљинама не види се ништа него суви кречњачки слојеви, који се као неки испуцали зидови, у дугим низовима пружају на хшваде метара. Суро стијење, посуто мањим и већим отпацама, с безброј јама, звекара, природних каменитих мостова (»мора«), мањих и већих кланаца (»струга«), с безброј мањих и

већих улегнућа, засутих мањим и већим комадима стијена дају жмпресију страховите камене пустиње, у којој се не осјећа живот и чију језовиту слику појачава звпждање буре, која на мјестима преврће људе, стоку и кола, и која до кости продире и до сржи смрзава. Чини се да нема страховитије и необичније земље, која по својој пластици наличи на површину мјесеца, на коме се сваки живот угасио, пошто је своју властиту тошгину изгубио. Иза сухе, вјетровите и хладне зиме, која само у планинама доноси веће масе снијега, настаје претпрољетна *југовина*, која траје по неколико недјеља. Она донесе веома изобилну и густу кишу, која пада често без прекида по неколико дана а често и недјеља. У веома дугим млазевима густе и бујне кшпе излије се маса воде на земљину површину. Ту воду упија земља, њоме засићава своје унутрашње просторије. Кад испуни подземне пећинске ходнике, ова вода почне грцати кроз све пукотине, и на површини се јави безброј врела, потока, ријека, локава, мањих и већих језера. Ријеке силно набујају а поља се гтретворе у пространа језера, која обично захватају у дужину по неколико десетина километара а у дубину по неколико метара. Често се дешава да се извори јаве по њивама, по стајама, па чак и по сеоским кућама. Када престану ове кише, повремена врела пресуше, потоци и ријеке почињу веома нагло опадати. На површини пољских језера почињу се образовати мања и већа водена ковитлања. То је знак да су *ионори* на дну пољском почели ждерати воду. За лађаре и чамције ова ковитлања су веома опасна, јер се дешавало да су, из неопрезности и људи заједно с чамцима отишши с вазда у унутрашњост земље. Већ у мају већи дио поља је сух, у јуну почиње орање, а у јулу и августу дна ових прољетних језера представљају њиве, засијане кукурузом и сијерком, и својим зеленилом чине пријатан контраст према сурој кречњачкој пустињи.

У прољеће набуја вегетација, која напуни ваздух jakim ароматичним мирисима, и која голе стијене често сасвим покрије. У то доба вастају благи, тошш данп без вјетра, ноћи свјеже и гне росе, у ваздуху се чује само зујање пчсла, осјећа кшрис цвијећп од медитерансквк трава и дрвета. Послије прољећа, које траје највише два и по мјесеца, настају перпode дугих суша и жарквх дана. Љета су необично врућа, сува и за људски живот готово несносна. Често се дешава да по неколико мјесеци не пада накако квша, већи дио врела пресакне, корита многшс рпјека поставу сасвим сува, трава се потауно осушв, а лишће на дрвећу већ крајем јула пожуту и опада. Многа села морају ићи по неколвко сатв а често и по читав дан док дођу до »живе« воде. Врела се одрже још само у дубоким доливама и нољима, и тада у те области долази маса свијета и носи воду у мјешинама, бурвљвама, на леђима и на коњима. Народ је покушао да овој природној невољи доскочи иа вјештачки начин. У најновије вријеме гради се безброј *чаширња*, у које се цијеле године скушава кишница. Ова вода обично заудара осоком, често је пуна разних мвјазма, али њу многа села сматрају правом благодати. Од »брсзводнице« пате и многе вароши. Товар шворске воде штаћа се у Билећп три до четири гроша, а у Љубињу често по неколпко недјеља се не кува, јер нема довољно воде.

Живот у низинама и варошима је у то вријеме просто несносан. Око многих ријека, због великих пспаравања, јављају се љетње грознице, често права маларија, која обара и старо и младо. У некпм варошима, нарочпто Мостару, Стоиу и Требпњу, већ око једнаест сати прије подне престаје скоро сваки саобраћај на улици. Људи се повуку у куће, које шкропе водом, да умање утицај несносне жеге. Куће и стијење се преко дана силно угрију, а у вече почну пуштати топлоту, која чини жввот у кућама по ноћи просто несносним. Због тога, чим сунце хфедене, развије се нарочит живот, по башчама на обали Неретве, Радобоље,

Брегаве и Требишњице. Људи остају дубоко у ноћ на пољу, јер у кућама додија врућина и комарци. Ове врућине су најнесносније по варопшма у којима, као обично, нема дрвећа, чија је околина обично гола, а куће све од камена или од цигле које, кад се угрију, појачавају ову и оваку несносну врућину. Као што по селпма борба против безводице представља велико питање у народном животу, исто тако борба против несносне врућине води се у варопшма на разне начине. У Мостару п у Стоиу удешавају се куће нарочито аа ту борбу. Све куће имају простране башче које допиру на обалу Неретве и Брегаве, из којих се на нарочиги чекрк вади вода за полијевање. Те башче засађене су разним воћем, смоквама, трешњама, шипцима и баде- мима. Свака кућа има своју авлију, која је калдрмисана ријечним шљунком и прекривена лозовом »одрњом« која, као неки кров, даје густ и »дебео хлад«. На гор- њим спратовима кућ& остављају се нарочита отворена одјел>ења, која гледају у башчу или у авлију. Та одјељења у вародш се зову »крило«, »јазлук«, каткад и »џамлија«, а на селима »тријем« и »притремак«. На н>има је начињен нарочити »оџак« за кување, и на н>има се љети кува, проводи дан и спава. Свака имућ- нија варошка кућа сели се љети из вароши у оближња села, а неки чак у Горњу Херцеговину, Гацко, Невеси- ње, Зијемља, Борке, Иван, Јабланипу итд. По херцего- вачким планинама наилази се љети на беаброј мостар- ских породица. Аге граде на селима нарочите »псходне куће«, у којима живе љети са свом чел>ађу по неколи- ко мјесеци.

Прве кшпе падају крајем августа, обично иза прве Госпојне. Послије првих киша набујају ријеке и потоци, проврју периодска врела. Иза њих настаје бла- го, топло вријеме, с ведрим и свјежим ноћима. То ври- јеме зове се »мало љето«, траје готово цио септембар. Вегетација се обнови, трава се подотави, многа дрвета поново пропупчају и пролистају, а неке воћке процвје- тају; тада цвјета вријесак од кога се добва мсд с

нарочитим мирисом. У октобру и новембру настају дуге и јаке кшпе, које лију без престанка по неколико дана, па се, с малим прекидима, настављају скоро чита- ва два мјесеца. Већ за првих јесењих киша, још док су усјеви на њивама, може у неким пољима вода да потопа све усјеве. У многим пољима сељаци могу да наслуте долазак воде; на основу чега и по којим знаковима наслућују, то не знам. Често се деси да вода ријеком или из пећина и јама грдне у поље таком брзином, да за неколико сати покрије све усјеве. Брзина којом долази та вода је толика, да она пред- ставља праву опасност и за људе, нарочито по ноћи, и зато се људи дозивају и јављају за воду, чим је опазе. Вода из њених јама, као, на примјер, из Обода у Фатници, јави се с великом детонацијом, да је чују сва сусједна села. Често сељаци улазе у воду и отимају кукуруз. Вода се често повуче и остави усјеве полом- љене и сквашене., од којих се добва послије ужежено брапшо које даје горак хљеб. На тај начин Херцеговци проводе свој тешки живот у сталној борби са ћудљивом и необичном природом своје отаџбине. Та стална борба је један од узрока њихове велике издржљивости и велике експанзије.

Оваке природне особине потпуно владају прив- редним животом. Због свог кршевитог карактера већи дио земље је неспособан за земљорадњу, и због тога се апсолутна већина народа бави сточарством. Сточарски жпвот у Херцеговини је необично интересантан, и у разним својим варијацијама показује, како се и стока и човјек мора потпуно прилагодити овој необичној опгтрој и ћудливој природи. Чим настану л>етње вру- ћине, обкчно испред Видова дне, стока из цијеле јужне Херцеговине почне бјезати у високе планине сјеверне Херцеговине и јужне Бооне. У то вријеме рудињска и хумњачка стока прекрили све друмове, дигне силну прапшву, а ваздух испуне звекетом чактара, звона и

чакалица. Многа стада путују по пет и шест дана док стигну на планину, гдје остају по два до четири мјесеца. Живот на планинама, често на висинама од 1800 до 2000 метара, у чисту и свјежу планинском ваздуху, од неизмјерне је користи по здравље народа и стоке. Ова кретања су веома интересантна, и ја ћу приказати само живот сточара из Подвележја више Мостара, као најинтересантнији од свих. Подвелепшр живе у седам села, има их око 250 кућа, сви су муслимани, прије доласка Турака били су православни, неки су били у служби Херцега Стјепана, и многи се хвале да су им стари бшш »велика српска господа«. Све до најновијег времена нијесу се никако бавшш земљорадњом, а неки се и данас баве само сточарством. У разним висинским зонама по Вележи имају своје »куће«, које према висини дијеле на горње, средње и доње куће. Када у септембру сађу са стоком и својим покућством с планине Бјелашнице код Сарајева, они се уставе испод врха Вележи у »најгорњим травама«. Ту, изнад шумске зоне, ирведу под ведрим небом десет до петнаест дана. Чим пане кшпа, они се спусте дубоко у шуму у »средње траве«, гдје су им и »горње куће«. Ту остају све док не пане првн снијег, а онда се спуштају у »најдоње траве«, изнад Мостара и Благаја. Ту су им и »најдоње куће«, у којима остају све док не »завали велики снијег«, и тада иду у средње траве и »средње куће«, које су у најновије вријеме солидније грађене па се, за разлику од других, зову и »плочне куће«. Чим снијег окошш, спусте се поново у најдоње траве, па се поново пењу уз планжну како снијег копни и како наступа прољеће; пењу се до најгорњих трава, одакле се на четири недјеље »по старом Јуреви«, то јест по православном Ђурђевдану, крећу опет на Бјелашиву. Сличан живот проводе готово сва села ш области РУДИН& и Хумина, које заузимају најниже дијелове јужне Херцеговине (котари љубушки, мостарски, столачки, љубињски, требињски и бипећки).

Колико на ова сточарска кретања утичу природне особине земљишта, види се најбоље из овога: 1) У њима учествује само јужна Херцеговина. Сјеверна Херцеговина, нарочито Зијемља, Гацко, Невесиње и Дробњаци не учествују у њима. 2) Области око високих планина у јужној Херцеговини (Орјена, Бјелолице, Илије, Видуше и Ситнице), и то нарочито села изнад 700 метара апсолутне висине, не учествују у њима никако. 3) Скоро се може са знатном сигурношћу рећи да висинска линија од 750 метара чжни границу између села јужне Херцеговине, која крећу, и села сјеверне Херцеговине, која не крећу.

Херцеговина је сва експонрана према суну и приморју, њена су села већином у присојима, а њена пластика састоји се из низа кршевитих заравни које се ступњевито, у облику пространих степеница/дижу од приморја према унутрашњости. Свака од ових степе-Бшца представља засебну климску, фитогеографијску и привредну цјелину. Те природне разлике нашле су изражаја у народној географијској терминологији, и народ поједине те заравни назива Хумнином, Рудинама и Повргшша, док области у приморју и дубоким и заклоњеним ријечним долинама, које се одликују благом климом, назива жупама (Дубровачка Жупа, Пивска Жупа, Жупа у Горњој Неретви). Све ове области имају разноврстан привредни карактер. Хумнина, долна Неретве и Требишњице су виноградарске области. Винова лоза ограничена је на области испод 250 метара апсолутне висине. Она је веома важан пољо-гтривредни производ, извор животу и привредном напретку многих области, развијена је често на штету свих осталих грана привреде. Дуван је исто тако важна привредна биљка. Он је ограничен на ниже, тогошје дпјелове Херцеговине, може да поднесе оштрију климу од винове лозе, пење се и на висине од 500 метара, и захвата много веће просторије. Значај дувана, као културне биљке, првих година иза окупације био је знатан, у многим областима неразумним и своје-

вољним поступком власти и ниским цијенама он је дуго времена био скоро незнатан а у најновије вријеме постаје поново велик. Низинска је биљка и кукуруз. Расте по цијелој Хумнини и Рудинама, док је у Гацку, Невесињу, Дувну и шханжнским областима без значаја, и не сије се никако. Чини се да висине од 700 до 750 метара представљају крајње границе до којих се кукуруз може одржати као пољопривредна биљка. Може се с доста поуздања рећи да се област кукуруза подудара с облашћу оних села која врше велика сточарска кретања. Исто тако може се с доста сигурности рећи да у већем дијелу Херцеговине доња граница букове гпуме представља горњу границу културе кукуруза и горњу гранжцу села с номадским кретањима. Ова културна биљка је, дакле, ограничена на области Хумнина и Рудина, затим на област долине Неретве, у којој се буковина спушта и на висине у којима успијева винова лоза. Кукуруз се прилагодио разним природним особинама појединих херцеговачких области, и зато у Херцеговшш има неколико врста кукуруза. Тако, на примјер, у сувим безводним областима сије се врста »клек«, која се одликује малом кржљавом стабљиком и малим клиповима који су пуни ситног и као камен једрог зрна. У мочварним областима, нарочито у Габели и Требињском пољу, сије се врста с високом стабљиком и великим клиповима.

У Гацку, Невесињу, Зјемљима и Дувну највпше се сију и најбоље успијевају јечам, раж и кромпир. Има области, као што су високе површи изнад Гацка, Невесиња, Ракитна и Дувна, у којима успијева искључиво јечам и зоб. Кромпир је биљка која се прилагодила свма висинама и свима приликама. Једна врста необично добро рађа и у висинама изнад 1300 метара, док друга врста (»русињка«, рана или »раона кртола«), успијева доста добро у Хумншш и Рудпнама. Главичасте купус успијева у већим висинама, чак, чшш се, што су веће висине, да он све боље успијева, расте и на висинама од 1400 метара. У нижим партијама Хумнина

мјесто н>ега култивише се нека врста купуса који се зове *рашишка траишан*, који не завија главца.

Према појединим висинским цјелинама све херцеговачке области можемо подијелити на области сталних и повремених насеља. Стална су скоро сва насеља Хумнина, Рудина, Дувна, Ракитна, Невесиња, Гацка и Површи. Периодска насеља су само на великим планинама, и то већином у сјеверној Херцеговини. У јужној Херцеговшш као периодско насеље може се само сматрати село Јасеница, чије становништво с цијелим иметком путује читавих шест љетних мјесеци, а у селу жњи само зими. Исто тако на Зијемљима има сељака који зими живе у Бијелом Пољу а љети излазе на Зијемља, и живе по неколико мјесеци. Ипак на Зијемљима нема села које би било зими потпуно пусто. Интересантно је питање, до које висине допире највиша насеља у Херцеговшш? Највиша села су испод Лебршника у Гацку, затим на Чемерну, нека села Невесињске површи, и села у пољима међу Враном и Чврсноном. Чини се да је на отвореним мјестима немогућ сталан живот на висинама изнад 1000 метара. У високим, нарочито Дувну и Лијевну, види се да се сеоске куће нерадо пењу на високе тераое, гдје имају доста простора, већ се тискају на ивице поља гдје им је простор за становање знатно сужен. Има села и на висинама од 1200 (Поља) и 1300 метара (Чемерно). Али ова су села са свих страна заклоњена шганинама, тако да је утицај јаких вјетрова знатно ублажен. Према томе чини се да се као ошпте правило може иотаћи ово: да се стална насеља налазе на висинама од 0 до 1300 метара, а да је на висинама- изнад 1300 сталан сеоски живот немогућ, и због тога изнад 1300 м. настаје област љетних села, сточарских љетних станова и катуна. Према томе, можемо, с обзиром на карактер насеља, цијелу Херцеговину подијелити на три дијела, и то: најнижи дио, који ћемо звати област номадских кретања, допире до апсолутне висине од 750 метара; затим други дио, који не учествује у номад-

ским кретањима, с висином од 750 до 1300 метара. Одатле наогаје зона љетаих села, сточарских љетњих станова и катуна, коју сам назвао зоном периодских насеља. Периодска насеља заузимају висине од 1300 до 1700 метара висине. Изнад 1700 м, су веома ријетка, премда знатан дио херцеговачких планина допире до висине од 2000 до 2387 метара. Ове границе имају својих локалних одступања и изузетака, она могу бити предмет веома интересантних студија, у које ми овдје не можемо улазити.

Исто тако и сами типови кућа измјењују се према разним висинама. У јужној Херцеговини, нарочито у Хумншш, Рудинама и у близини варопш превлађују p^{as} не врсте камене куће или »плочнице«. На висинама изнад 700 метара, нарочито у Дувну, Ракитну, Зијемљима и Гацку, превлађује сламница, а у вишим областима, наротато у долини Дрине и Неретве до Моогара и њихових притока превлађују дрвенс куће, дапгчаре шш »тахтаре«. У новије вријеме врше се знатна помјерања између ових области распрострањења. Дашчара и сламница уступају мјесто плочници, поред које се све чешће јављају црвени кровови од цигле.

Поред свих ових момената, Херцеговина је веома спромаша земља. Њено привредно сиромаштво може се разним вјештачким начинима умањивати, али се никад не може радшсално поправити. уз то треба додати да у Херцеговини жнви дио српског народа који се све до сада одликовао великом плодношћу, и због тога у Херцеговини се увпјек налазио један сувишак народа који је морао или исељавати се шш се хранити зарадом изван своје области, а у највише случајева изван Херцеговине. Тај сувишак народа одавао се разним врстама привредног, управо агрикултурног номадизма. Све те врсте имају и своја нарочита имена. Тако, на примјер, из многих кршевитих области путују људи, жене ж дјевојке љети у плоднија поља и суседне области на »пожањ«, гдје су помагали при

жетви, а надница им се плаћала у житу. Супших година, кад омане љетина, ишоге задруге одвоје један дио чељади и шаљу их под јесен у долину Дрине, Неретве, Босне, у Мајеввшу и ниску Посавину, гдје помажу сељацима средити љетину и зараде толико да се презиме у тим областима. То путовање зове се путовање на »презиму«. Док Љубушко поље није било регулисано, Рудињани су у јесен шшш коњима и помагали тамошњим сељацима вадити кукуруз го воде. У другим областима људд су се, у оскудици зараде, одавали изучавању разних заната. Тако су многи Поповци, кад им вода зарана уништи љетину, одлазили по свима сусједним областима као »камени мајстори« и градшш камене куће, цркве и мостове. Ишли су организовани под всфсгвом једног *неимара*, с више *мајшора* и *аргаша*. Они су развијели нарочите типове зиданих кућа по свој Херцеговини и њихова зидарска вјештина опјевана је у народним пјесмама. Послије окупације Аустрија је градила сшше тврђаве по требињском и билећком котару. Мајстори су бшш странци »шкучтори«, већином Талијани, а домаћини су служили као обични тежаци. Носећи камен, клак и пржину, Херцеговци су простим посматрањем научили тесати камен и зидати куће. Сада већ у билећком и требињском котару све грађевине граде сељаци из оближњих села. Крајеви око Требиња, нарочито Шума и Требињска Површ, служили су од вајкада као посредници у трговшш између Дубровника и судедних земаља. Због тога се у н>их развио велики смисао за трговину, и многе су куће живјеле од ове посредничке трговине. Нарочито су се бавили куповином стоке, и с трговином су допирали до Ваљева и Крагујевдја. У јужној Херцеговини јављао се знатан број »торбара« трговаца или »претрга«, који су на леђима носшш разну робу и продавали је по варопшма и селима. Има данас безброј сељака из западне Херцеговине и средње Далмације, који као торбари обилазе цијелу Средњу Европу, и који су по сјеверним аустријским

земљама познати под именом »Босанци«. Оваких путовања има безброј, врше се појединачно, у групама и организовано. У најновије вријеме све ове врсте путовања почињу попуштати, млађи нараштај одлази у великим масама у Америку, куда га примамљују велике наднице. Одилажење у Америку посгало је права зараза, и у многим областима нема младића и средовјечних људи, а остали су само старци, дјеца и женске. Многи младићи остају за вазда у Америци. Због тога су села око Требиња и Билеће пуна »усиђелица«, дјевојака које се не могу удати, и напуштених жена чјји су мужеви отишли у Америку, и у тамошњем животу потпуно залутали. У једној земљи која је пуна жандара, финансиа и војске ове пршшке нису морле остати без фаталних пошљедица по народни морал. Америка је појефтшшла вовац у Херцеговини, али је унијела раскош, неморал и пореметила цио социјални живот.

Ови разноврсни радници не представљају ништа друго до сувшпак становништва који његова отаџбина не може да исхрани, и која је она сама осудила да исели. Тај сувишак покушава се на разне начине да се задржи у земљи, и у изналажењу ових разних начина привреде запажа се знатна довитљивост народне душе, коју сељак развија у борби с неповољним особинама необично оштре и неумигне природе његове отаџбине.

Ова привредна путовања су била од важности за правце исељавања из Херцеговине, јер су њма откриване богатије а слабије насељене области. Исељавања из Херцеговине могу се по својим узроцима подијелити на двије врсте: на исељавања због политичких и на исељавања због привредних непришшка. Чшш се да су у Херцеговшш исељавања друге врсте била знатнија, и у томс се Херцеговина разликује од многих српских области, нарочнто Старе Србије, Босне и Војводине (у новије вријеме). Чини се да су Херцеговци искључиво из политичких разлога исељавали у Црну Гору, Боку, Далмацију, Лику, Банију, Војводив^ и Русиду. Исељава-

ња у Србију и Босну већином се могу свести на привредне непришсе. Херцеговци су се у великим масама исељавали у Србију још прије ослобођења, и прије Карађорђева устанка. Према најновијим испитивањима у народу која су у Србији врпшли ученици г. Цвијића, затим по архивским иопигивањима г. Тихомира Ђорђевића може се закључити да разни херцеговачки досељеници чине знатну већину у саставу данашњег становништва у ужичком, ваљевском и подринском округу. Има области у Босни у којима потомци досељеника из Херцеговине сачињавају преко деведесет посто од свега становништва. Колико сам могао дознати посредним и непосредним испитивањем, нема скоро ниједне босанске области, изузев области Лијевно и Грахово, у којима нема знатан број херцеговачког становништва. Колико се то може закључивати на основу досадашњег испитивања, чшш се да ће у сасгаву босанског становништва, нарочито православног, апсолутну већину сачињавати херцеговачки досељеници. Херцеговци су се из већине области исељавали као тежаци и сточари а насељавали села. У томе се једино разликују становници требкњсках села, нарочито Шумњаци и Површани, а донекле и Поповци. Они су већином насељавали варошш. Највише су се псељавали у босанске вароши, затим у Ужице, Београд, Шабац, Вал^ево и друге вароши западне Србије, на пошљетку има их доста по разним далматинским варошима, затим у Трсту, а има их расијаних и по разним варошима у Јужној Русији и Румунији.

Овај дпо херцеговачког становништва има нарочит смисао за трговину и за живот у варошшма. Они се одликују необитаом предузимљивошћу, истрајношћу и великом штедњом и од њих су постали многи знаменити трговци, који су бшш од великог утицаја на развиће трговине, нарочито у заладној Србији. Опажа се само један недостатак, а тај је, да нијесу умјели основати велике и чувене и трговачке породице, и не умију своју дјецу васпитати, и због тога свака овака

кућа већ у другој генерацији напушта посао, губи имање, а често и душевно пропада. Чини се да су Херцеговци издржљиви само дотле док се у њима осјећају њихове сељачке особине. Због ових велшшх сеоба настала је позната пословица, да »Херцеговина цио свијет насели, а себе не расели«.

Херцеговина се разликује од свих српских области и у томе што је она сачувала у себи знатан дио старинаца, то јест породица које од вајкада живе у Херцеговци. За многе од тих породица може се на основу историјских извора доказати да су у Херцеговини живјеле још прије доласка Турака, крајем четрнаестог и у почетку петнаестог вијека. Неке од тих породица живјеле су и у средњем вијеку од сточарства, и оне су као кириције (»поносници«) вршиле трговачки транспорт шмеђу Дубровника и западног дијела Балканског полуострва. Од тих породица чувене су: Предојевићи, Малешевци, Мириловићи, затим племена Бањанш, Дробњаци, Пилатовићи, Риђани, Бобани и други. За друге стариначке породице може се доказати да су то остаци мањих властеоских породица из средњег вијека. Неколико таквих породица сачувало се у околини Требиња и Билеће (Витковићи, Љубибратићи и Зотовићи). Зна се да их је било доста у Попову и Неретви и да су ту живјеле до шеснаестог и седамнаестог вијека, па су се неке иселиле у Далмацију и Боку (Војиновићи), гдје су се покатоличиле, друге у Војводину (Стратимировићи, Вжгковићн), треће у Русију (Милорадовићи, Владисављевићи, Божидаревићи), а неке у Дубровник (Пуцићи, Бошковићи, Покрајчићи). Поред овога има неколико властеоских фамилија које су примиле ислам, као на примјер Љубовићи, Ризванбеговићи, Спахалићи, ШурковЉи, вјероватно и Госте, а било их је и више па су потиснуте од других муслиманских скоројевића. Из овога се види да старо херцеговачко племство није у оноликој мјери прелазило на ислам као, на примјер, босанско. Данашњи православни остаци старих православних властеоских

породица потпуно су се нивелисали с осталим становништвом, већином су изгубили земљу и постали кметови, а само су Зотовићж кроз цијело турско доба задржали своју земљу. Како је јако било демократисање тога ппемства, види се и по томе што је старо презиме ЉубибратЛи сачувано само у традицији, а њихови потомци добипи су данас подругљива и погрдна през'имена, као на примјер Кебеље, Балорде, Укропине, Паликуће и слична. Поред овога сачувао се знатан дио старпх херцеговачких породица, које су прешле на ислам, и то у Дубравама, Гацку, Подвележју, Невесињу, Борчу и Дрини. Све ове породице знају да су биле православне вјере (»ми смо од Срба«), неки су били у разним службама код средњовјековне влаотеле. Све ове породице причају да су се веома доцкан »потурчиле«, у Подвележју и у Борчу до детаља знају причати о узроцима и начину свога преласка на ислам. Због тога што су доцкан прешли на ислам, у горн»ој Неретви, затим у области Бјелашнжце, Височице и Трескавице називају их »Србљацима«. Ови мусломани, које варошани подругљиво називају и балијама, задржали су много хршпћанских обичаја, не крију жене, славе и светкују многе правоолавне празнике, и рачунају по православним празницима. У западној Херцеговини, нарочито око Мостарског Блата, има знатан број старинаца католичке вјере. Интересантно је, да они приповиједају да су одвајкада били православне вјере. Када и зашто су прешли на католичанство, не знају, али памте своја стара прекатоличка презимена, осим тога славили су до најновијег времена крсна имена, која сада напуштају по наговору католичких свештеника.

Највећи дио католика је, ипак, поријеклом из Далмације, доселили су се већином у дветнаестом и крајем осамнаестог вијека. Католици источно од Неретве су ијекавци, а у западној Херцеговини су икавцгг. Варошко муслиманско становншттво потвгае једним ДИЈелом од домаћих сеоских породица, а другим дије-

лом од досељеника из разних далматинских варош, нарочито Новог, Рисна, Имотског, Вргорца итд. Кад год би Млечићи освојили коју варош у Далмацији, муслимани су се листом помјерали према истоку. Мостарски муслимани, затим муслимани ш варош западне Херцеговине говоре икавски, а муслимански сељаци и варош становништво источне Херцеговине говоре ијекавски. Православни чине једну цјелину и у говору и у ношњи, потичу од старих херцеговачких породица или од досељеника из области данашње Црне Горе.

Од окупације ушло је у обичај да се Херцеговином назива само мостарско окружје. Међутим, зна се да се до окупације Херцеговином називала много пространија област, у којој су, поред данашњег мостарског окружја, биле и ове области: Дувно, крајеви око Калиновика, Фоче, Горажда и Чајничка, западни дио Новопазарског санџака, и на пошљетку данашње црногорске области: Дробњац, Пива, крајеви око Никшића, Бањани, Опутна, Рудина и Грахово. И данас живи у народу тај шири појам Херцеговине, премда се у многим крајевима почиње губити као, на примјер, у Дувну, око Чајничка итд. Народ тих области има својих специјалних етнографских и етничко-психолошких особина, у којима се он и разликује од становништва сусједних области.

У средњем вијеку на територији данашње Херцеговине било је више области, и то: Неретва, Хум и Травуница или Требињска. Поред тога, у област Херцеговине стадају и неки дијелови Раме, Рашке и Зете. Ове области сједињене су у једну Еделину тек у 15-ом вјеку, и то под Сандаљем Храњићем и Стјепаном Вукчићем Косачом. Освојивши Херцеговину, Турци су ову област задржали као једну административну пјелину, која се по Огјепану Вукчау, или Херцегу Стјепану, прозвала Херцеговином. Главна вјеста у средњем вијеку била су Оногшт (Никшић), Требиње, Хум,

Благај, Почитељ код Мостара и Кључ код Гацка. За вријеме Турака сједиште санџаката било је неко вријеме у Фочи, а доцније у Мостару. Чини се да је у Херцеговини у средњем вијеку било веома мало вароши у правом смислу те рјечи. Већина већих мјеста хрџавала су утврђења и племићке замке, који су били на неприступачнијим мјестима. Чини се да је испод тих утврђења било и неких тргова и чаршја. У новој ВЕдеку вароши се све више спуштају у низине, на обале ријека, дуж којих су шпли најважнији друмови. О саставу варошког становништва у почетку новог вијека не зна се много. По неким вијестима изгледа да је у седамнаестом и осамнаестом вијеку превлађивало у варошима муслиманско становништво. Неке од варош остале су кроз сва историјска времена на истом мјесту (Требиње, Коњиц, Билећа), у неким областима било је знатних помјерања, као на примјер у области доње Неретве. Најважније вароши у средњем и новом вијеку биле су везане за попречне саобраћајне линије, то јест, за оне ријечне долине којима се најлакше и најбрже с Приморја прелазило у област Босне и Дрине. За вријеме Римљана, чини се, било је донекле друкчије, јер су многа важна насеља откривена у уздужном улегнућу (Имотски-Столац), које је ишло паралелно с морском обалом. Многе од данашњих варош биле су у почетку 19-ог вијека проста муслиманска села, која чешће имају неке особне оријенталске чаршије, и варошима су постале на тај начин што су турске и аустријске власти изабрале та села за сједишта власти. Тако су варошима постала ова мјеста: Љубжње, Билећа, Метоксија (Гацко), Касаба (Невесине) и Љубушки. Метоксија се тим путем развила на рачун Црнице, Касаба на мјесто Залома, а Љубушки мјесто Витине, Мостар и Чапљина развили су се због згоднијег положаја и због промијењених комуникација на рачун Благаја и Почитеља. Требиње, Столац и Коњиц сачували су

кроз дуго вријеме, с промјењивом срећом, и свој положај и свој значај.

Муслимани су дали спољашњи изглед и тип овим варошима, и због тога у њима су превлађивали оријенталски типови кућа, оријенталски начин рада и живота све до најновијег времена. Највшпе смисла за варошки живот показали су муслимани, затим православна, а најмање католици. Трговином су *се* највише бавили православни, они и данас дају главни тон херцеговачкој трговини. Разним занатима готово подједнако су се бавили православни и муслимани, а католици почињу превлађивати тек у најновије вријеме, и то преко половине странаца. Православни Срби у Босни и Херцеговини показали су велики смисао за рад и живот по варошима. За многе данашње мостарске, левањске, сарајевске и фочанске породице може се доказати да су се још у 18-ом вијеку бавили трговином и занатима, и да су живјеле у варошима. Ове старе варошце породице, заједно са свештенством, имале су знатна утицаја у ширењу просвјете, писмености и националне свијести. Треба истаћи, да су све те породице биле српског, сеоског поријекла и то су махом били поријеклом Херцеговци. (На примјер, чувена трговачка кућа Кујунџића у Лијевну поријеклом је од Требиња, а сарајевски Деспићи из Гацка). У томе се Босна и Херцеговина разликују од источних српских земаља, нарочито Србије, гдје су све до најновијег времена главни трговци били Цинцари и Грци, и Црне Горе, гдје и данас у трговини главну ријеч воде Арбанаси. Многе од старих трговачких кућа нијесу се умјеле снаћи у новом животу ПОСЛИЈЕ окупације, па су посрбуле и испустиле трговину из српских рука.

Као што се из свега види, херцеговачко становништво, нарочито сеоско је хомогено, то су већином старинци или доселеници из сусједних српских области, нарочито Црне Горе и Далмације. Босанци су се врло мало селили у Херцеговину. Становништво се

дијели на православне, муслимане и католике. Свака конфесија заутупљена је готово једнаким бројем.

Разне вјере су утицале разноврсно на становништво. Носиоци појединих вјера уносили су у своју паству елементе оних културних средина из којих су они, на примјер, католици елементе таланске, а муслимани и православни оријенталске, цариградске културе. Свептенство је уносило у великој мјери раздор, који је отшпао чак дотле да се народ и у ношњи разликује по конфесијама. Та подјела није нигдје тако јака као у Херцеговини и у неким лијеловима Босне. Ипак нвје ни та подјела ни вјерска несношљивост могла из народне душе да избрише првобитне прехришћанске и преисламске особине. Тако, на примјер, празновјерице су заједничко духовно имање сва три елемента. У муслиманском становништву има преисламских и хришћанских реминисценција. Те су реминисценције у источној Херцеговини православне (светковање Ђурђева и Илина дне, Огњене Марије, неки обичаји о православном Божићу и другим православним празницима). Муслимани и католици немају националне свијести, католици немају националне традиције, коју новије патриоте хоће вјештачки да створе. Муслимани немају националне свијести, за се кажу да су Турци, али имају националну традицију, и та је несумњиво српска. Нека католичка братства знају да су од православних, али неће да кажу да су Срби или, као муслимани, да су од Срба. Од окупације свештенство их учи да се зову Хрватима, и, да би убиле сваку успомену на Српство, забрањује им прослављање крсних имена, већ под именом »крсног имена« и »славе« уводе гротослављање имен-дана. Ипак, што има историјске традиције, она је и код католика знатним дијелом српска, цјевају о Косову, Марку Краљевићу, Милошу итд. У неким селима код Љубушког тврде за неке развалине да је то била кула Краљевића Марка, за неке каменице кажу да су то стопе од Шарина. У ову народну традицију унесено је

путем Качићевих пјесама, које оу и сад популарне, доста нових ствари, и то неке приче и пјесме о Стјепану Томашевљу, Матији Корвш¹ итд.

Херцеговачко становништво живи у великим братствима и »породицама«. Нека од тих братстава су разбацана, неорганизована и заједнипу чува само заједничка слава и предање. Друга братства живе у компактним дјелинама, заузимају једно или више сусједних села, обично се не жене међу собом. У источној Херцеговини има братстава, чвди је један дио примио ислам. Обично између православног и муслиманског дијела братства нема тјешњих веза, чешиће су се међусобно крвили, и муслимани су редовно потискивали своје православне саплеменикс оа бољих земаља. Ипак, кад је била у питању братствена крв тфема туђиву, губио се на махове осјећај вјерских разлика. Херцеговачка братства већином нијесу имала онако чврсте племенске и братствене организације као што су је имала нека ирногорска племена. Изузетак од осталих Херцеговаца чине Дробњаџи. Ипак, већи дио херцеговачких братстава везан је разним сродничким, социјалним и економским везама. Сви они који славе исто крсно име, а истог су поријекла, живјели су у ексогамији, крвне освете врпшло је заједнички цијело братство, у бој и на устанак се шпло као цјелина, готово свако братство имало је првобитне своје епганове у планини, и цијело братство, организовано у мање »суддесе«, кретало је заједнички са стоком. Црногорска братства и племена имају заједничке испаше. О заједничким зиратним земљама знамо само у Херцеговини. Тих заједница има вшпе врста, обрађују се колективно, а род се с њих дијели на разне начине.

¹ Породицом сс назива у једном дијелу Херцеговине дио братства која има нсто презиме.

Има их веома старих, а има их које су постале у наше вријеме.²

О психичким и етничким особинама херцеговачког становншпттва сусједне српске области имају различита мишљења, према томе с каквим су типовима те области највише долазиле у додир. Тако, на примјер, Црногорци о Херцеговцима имају лијепо мшпљење, сматрају их својим најближим сродницима. Ипак их сматрају нешто инфериорнијим од себе, али у исто доба и најбољим послије себе. Католици го области старе дубровачке државе, нарочито Конављани, православне Херцеговце сматрају честитим људима, који знају за људство, морал и ред, радо с њима ступају у заједничке послове, често и у духовна сродства (вјенчана и шшпана кумства). Истина, Конављани Херцеговца сматрају некултурнијим и простијим од себе, и многе им ствари на ту простоту одбијају. У Србији јасно разликују ужичке »Ере« од Херцеговаца. Према испштивању г. проф. Цвкјића и г. проф. Љубе Павловића, херцеговачки досељеници у ваљевском и подринском крају, нарочито они из »Дубоке Херцеговине«, одликују се нарочитом предузимљиво-шћу, истрајношћу, нарочитим смислом за ред и колективан рад. Ти дрсељеници, затим национална борба у 19-ом вијеку, учврстшш су Херцеговцима у заладној Србији извјестан реноме. У Босни има разноврсних мишљења о Херцеговцима. Ипак, мора се иотаћи, да о Херцеговцима друкч³е мисле босански сељаци а друкчије босански варошани. Босански сел>ак с »Ером« хоће да се натјече у духовитоста. У безброј прича приказује га час као неспретна брђанина, који у разним ситуацијама не умије да се сна⁴е, и због тога испада смијешан, а час га представља као опасна препредењака који удшје вјешто да подвали. Босански варошанн, нарочито они

² О тим заједницама ввди моје радове: *Билећке Рудине*, *Насеља Српских Земаља*, кига II; *Херцеговина*, *Насеља*, к. VI; *Гласник Земаљског Музеја* за 1907.

ш средње Босне и тузланске Посавине, немају лиЈепо мишљење о Херцеговцима. Они су то мишљење створили по неким својим суграђанима, и по Мостарцима које често познају сасвим једнострано. Треба истаћи, да ово нерасположење поједини политички спекуланти преносе и у јавни живот.

И Херцеговци имају различита мишљења о становништву других српских земаља. Црногорско јунаштво, њихово презирање смрти и национални занос необично уважавају. Ипак, мисле да су Црногорци необично себични, да нијесу довољно паметни, и да су често у својој једностраности и наивности смијешни. Најпаметнији и најуреднији људи су Бокељи и Конављани; први се одлику и великим јунаштвом, отресијају од Конављана, што Херцеговци нарочито уважавају. Католике из средње Даламције, око Имотског, Макарске и Бекије наизвају »козама«, Шкуторима и Лули-Матима. Њима ништа не пршњају, пак не сматрају их да су неморални. Херцеговци познају и Шумадинце, и то наричају оних, који су шпли да догоне волове ш Шумадије, и из народних пјесама. Херцеговци називају и Шумадинце и Босанце, нарочито Посавце, — Шијацима. Истина, Шумадинцима признају јунаштво, а Босанцима ни то. Босанског Шијака сматрају за наивна и ограничена добричину, коме роди добро њива и башта, и који зна само добро да се наједо и напије. Има безброј шаливих прича у којима се приповиједа како је Херцеговац подвалио Шијаку. Херцеговци пјевају о првом устанку, знају све истакнутије војводе, нарочито је популаран »Кара-Ђоко« и Мутап. Хадук-Вељка ријетко спомињу. О другом устанку само причају али не пјевају, Дрста причају о кнезу Михајлу. О босанским Крајшшшцима, Личанима и Војвођанима све до најновијег времена нијесу знали готово ништа, и о њима немају свог мишљења.

Из оних мишљења што их отановништво појединих српских области има о Херцеговцима, види се, да су та мишљења стварана према томе, с каквим се

психолошким и моралним типом највише долазило у додир. осим тога, треба додати још и то, да у Херцеговини има више психолошких типова, и да се и само херцеговачко становништво разликује међу собом у многим стварима. Тако, на примјер, у сеоском становништву најпопуларнији је психолошки тип који нема свог нарочитог имена. За такве људе може се рећи, да су и мудри колико су паметни. То су људи широке памети, проницави, у којих интелект влада фангазијом и свима прохтјевима, одадерени, отмени, трезвени и достојанствени. Паметни се људи дубоко уважавају, па ма каква стања и поријекла били. Херцеговци добро разликују мудра од паметна. То су сеоски интелектуалци који проматрају, мисле и опажају. Они стварају паметне пословице, боје се Бога, воле пркву и свештенике, научиши су да раде колективно, воле слогу и договор, па често зато хоће да жртвују и нешто свога. Паметан човјек мора бити тактичан, ако хоће да буде уважен.

Поред овога има један веома чест тип, који се у Мостару зове »лиска«, по селима »објешењак«, »личинар«, »спадало«, а у околини Дубровника »леро«. Њих има мање и више у цијелој Херцеговини. На великим народним зборовима лако их је познати по томе, што задиркују, пецкају и сваког час се церекају. Од велика смијања код неких лице изгледа одвећ смежурано, ирте на лииу су сивише покретљиве. Одликују се површном духовитошћу, нестални су и неспособни за сваки рад за који се тражи истрајности. У стању су »наругати се« свакоме, у сваког човјека вронаћи недотатке и оно што је смијешно, умију вјешто да пронађу и изјену згодне и духовите надимке. У себи имају нешто глумачко, јер кад причају о појединим људима, они се труде да имитују и њихово кретање, глао и мимику. Они умију да пронађу оно што је смвдешно у појединим обичајима, обредима и вјерама. Лични интерес и духовитост је у њих све. Пред посљедњом пада и пријатељство, и гфква, вјера и Бог. Они све

пародирају, огтјевају отмице и сеоске туче. За многе се прича да никад у животу нијесу заппакали и да уопште не могу заплакати. То су духовити, нестални и себични људи, који не воле оно пго је ред, што је у традицији и обичајима, радо интригирају, оговарају, псују, пију и туку се. По варошима многи остану таки цијелог живота, занимају се каквим лаким вртгодним пословима, воле свирку и пјесму. Има их, који се често одају трговини, у којој духовитим смицалицама могу да зараде, и онда се имањем размећу. У хајдучком животу често постају славни због своје окретности и довитљивости. Има их много, који се у зрелијим годпнама измијене, »дозову се« и »постиде се«. Овај тип нпје никад популаран, и трпи се само из забаве, на зборовима и славама.

Чланови неких поповских фамилија, затим становници Попова, Љубомира, Корита и Зжјемља, кроз које су пролазилш важнији друмови, одликују се себичношћу, шкртошћу и безобзирношћу. У сваком јавном послу задиру на своју страну. У стицању материјалних добара не воде рачуна о популарности, не боје се Бога ни оног свијета. С властима увијек добро живе, према јачем поншни су као псето, а према слабијем су без срца и свирепи. Лукави су и подмукли, своје намјере умију дубоко да сакрију, и редовно су негостољубиви. Сељаци их познају по томе, што никад не гледају у очи, већ некако попріјеко. Осмијех им је риједак и обично изгледа пакостан.

Ријетка је земља гдје се толико воли разговор, анегдоте и прича. Као што се цијене добри гуслачи и пјевачи, тако се воле и добра *причала*. Сваки причало, поред огромног знања прича и анегдота, мора бвгти веома вјешт у причању. Причање и разговор је права страст, причају се и озбиљне и смијепше ствари. Има их који су читав свој вијек провели идући по зборовима, славама и свадбама и забављајући госте причом. Људи их радо примају и призивају. Најбоље и с највећом вјешпшом причају Гачани, затим Билећани и

Невесинци. У Гацку је скоро сваки прпчало шш скоро сваки хоће то да буде. Због тога се често хоће и да увеличава и претјера.

Веома се уважавају људи за које се вјерује да су »стувљиви«, да има нешто при њима. Ти људи редовно пате од неких напада. Неки су од њих и лудили. Али сви имају моћ да предвиђају, да наслућују, да предсказују догађаје, да изналазе дар у људи. Обично мало говоре, веома су опгтрих црта у липу. Међу таким има много калуђера, хода и попова, и народ вјерује да ови имају посла с неким светињама. Има много спекуланата који умију вјешто да имшују оваке људе, ходају по селима и живе од гатања, записа и читања молитава.

Злослушни и »сјакали« су и симистички расположени људи, који виде све црно. Други само грде и умију страховито да куну.

Има људи које зову *мирничинама*, *врличинама*, подругљиво *женским* (од женско). То су људи веома мирне нарави, без амбиција, одају се породици у толикој мјери, да врше све кућне па чак и женске послове. Стидљиви су, праведни и врло предусретљиви. Необично воле тазбину, са женином породицом се добро пазе, и тиме дају материјала за подсмјех.

Доста риједак и непог^ларан је тип оних које Цвжјић назива *рчинама* и *љушицама*. То су људи уске памети, претјерано су осјетљиви, »пријеки« и не промшпљају, раде по нагону. Кад се те особине потенцирају, народ их зове *зграњама*. Народ их сматра прототпном Арбанаса и Црногораца. За њих се каже: »љут ко Арнаут« шш »љут, ко да му је ћаћа Црногорац«. Турци су их се бојали, јер су у одбрани и освети безобзирни. Брло су гостољубиви, добро гађају из пушака, на зборовима замећу кавге. Нијесу за друштво и свак их се клони.

Муслиманоки сељаци и варошани имају један дио становништва које називају *балијама*. Како сам извијештен, балија на турском језику значи сељак.

Балије се понашају као једна компактна, издвојена и неорганизована ијелина. Живе у масама у области великих планина, у дубоким долинама око великих планина, шш на високим планинским заравнима. Они се најрађе групишу око великих планина, највише се баве сточарством. Њихова села су на највећим висинама. Јако пада у очи што они, као најстарије становништво, имају мало своје земље, а још је интересантније то што многи у планини имају своје властите испаше, а код куће су кметови. Премда се може доказати да у својим селима живе по неколике стотине година, они ипак нијесу организовани у братства и племена, нити показују наклоности према каквом облику социјалне организације. За војничке подвиге, четовања, јунаштво и главарство нису марили. То су људи који показују особжги смиоао само за сточарство, они су једини организовали и уредили начин експлоатације испаша на сличан начин као у Алпима. Они су се диспонирали само у томе правцу. Иначе су то једноумчине, тврде памети, суморни, мирни, троми и лијени, ријетко су весели, нијесу никад духовити ни заједљиви. Жене су им шаљивије.

Већ смо истакли, како су се поједине области одавале нарочитим врстама привреде, и да су те своје диспозиције преносиле и у друге области и тамо их развијале. Опажа се да су се код оваквог привредног развића често мжјењали и погледи на свијет, на циљ живота и значај породице. Чини се да се уз нарочити начин рада нарочито мијењају и нека осјећања, можда и сам менталитет, и да то често иде једно с другим. Ове нарочите промјене и диспонирања у једном швјесном правцу имале су својих велшшх пошљедица у социјалном и хфивредном животу. Од њих ћу истаћи само јужну Херцеговину, управо околину Требиња и сусједну ДалмацидУ^с j^д116 стране, и Горњу Херцеговину с Црном Гором, с друге стране. У Горњој Херцеговини цијела соцјална и хфивредна организација извршена је на сродничкој основи. Као главни задатак

рада и живота сматра се оставити сшшо и јако потомство, ојачати, и проширити што више своје племе и братство. Јунаштво је понос и част, и пред њим пада све, Iфез^е се често живот и имање.

Супротно томе, у јужној Херцеговшш сиромаштво се сматра за највећу срамоту. Честит се каже за онога ко је богат. Јунапгтво се просто исмијава. Честа је пословица: »Јуначка ћеца боса по сокаку скачу«. Због овога мало се брину о братству и потомству. Тежља за богатством је неизмјерна. Често се иде дотле да се млађа браћа одричу брака, само да се сачува иман>е. Због овога начина живота у Конавлима су се развшш и нарочиги женидбени обичаји које други крајеви не познају. Кад се иде даље низ Боку и низ ДалмациЈу срета се све више оваких обичаја, нарочито у Луштици код Херцег-Новога. Због тога становништво ових области, премда је старо, није населило ниједну сусједну област. Те области ниги су активне ни пасивне, оне стагнирају у свом становништву па готово и у имању. Истакао сам ову као једну од главних разлшса између сјеверне и јужне Херцеговине. Тих разлика има више, оне су разноврсне, јављају се често између становништва суседних области, и те су разлике нашле свога изражаја у многобројним народним причама и пословицама, оне се осјећају у начину живота, па чак и у оним смијепшим и егзотичним презименима, каква се иначе готово нигдје у тој мјери не јављају, а која често невјешта човјека наводе на погрешне комбинације о поријеклу појединих братстава и породица.

СОЦИЈАЛНА ПСИХОЛОГИЈА ХЕРЦЕГОВАЦА¹

Већ смо у почетку истакли да се неке народне психолошке особине могу сматрати као нарочита група стваралачких фактора. Сада ћемо показати које су те особине, и на који су начин утицале.

И испитивања ових питања покренуо је Ј. Цвијић. Сљедећа проматрања вршена су у смислу његових погледа. Пошто од Цвијића имамо само опште индикације о овом питању, потребно је да према његовим, у више махова изнесеним, погледима представимо главне задатке и методе ових проучавања.

Тежиште ових испитивања не чини садржина народне свијести, па ни оно пошто чини садржину његове душевне културе, већ начин осјећања, мисљења и схватања,² структура душе, боја и интензитет осјећања. Елементи народне душевне културе и садржина свијести узимају се овдје у обзир само у толико, у колико је на њих утицала структура народне душе (мијењајући, стварајући и ајусгирајући). Дакле, овдје је главно питање, како и колико утичу разне психичке особине на разне облике народног живота, на његову материјалну и душевну културу, затим у колико ове особине могу бити узрок нарочитом привредном и социјалном карактеру и историјском значају појединих области. Према свему изгледа да је у српском народу, особито док је у патријархалном стању, значај цјелине био често већи од значаја појединаца. Вјероватно ово

¹ Један одељак из дела »Херцеговина«, које се штампа у VI књизи »Насеља српских земаља«, у издању Српске Краљевске Академије, Београд, 1909.

² Јован Цвијић, »О научном раду«, Београд, 1907, стр. 25.

је узрок, што опште психичке особине имају овако велики значај.

Чини се да је Цвијић у почетку као стваралачке особине сматрао само основне или главне психичке жице.³ Доцније као стваралачке факторе истакао је и неке специфичне особине појединих крајева, »које су се развиле под утицајем географских, историјских и културних прилика«, а затим и тежње појединих крајева, које могу психолошки диференцирати и диспонирати поједине области. Чини се да су ове специфичне особине појединих крајева у Херцеговини највише стварајући утицале. Херцеговац, као и остали Срби динарске системе, има доста упечатљиву душу; способен је да прими и схвати туђе и да према хрмљеном удешава живот. Вероватно ће се доцнијим студијама моћи утврдити, колико и у самом начину примања има општег народног, у колико утичу оне основне особине.

У Херцеговини смо нашли три групе социјално-психолошких појава, које као стваралачки фактори заслужују нарочиту пажњу. На првом мјесгу чини се, да се могу разликовати три различите етничке душе и то: старинци с Балијама као типским представником, досељеници са Истока (источне Херцеговине и Црне Горе) и досељеници са Запада (западне Херцеговине и Далмације). Поред ових долазе разни социјално-психолошки типови као друга и нарочите диспозиције и тежње појединих крајева као трећа група тих фактора.

О Херцеговцима шш »Херама« има безброј шалливих прича. У деверним дијеловима Србије и Босне »Хера« постаје каткад врста Абдерпћанина, коме се товари на леђа сви оправдани и неоиправдани производи посавске духовитости. Интересантно је, да »Херу« рјеђе представљају као глупака; у тим причама натфотив »Хера« голази обично као лукав и досјетљив

Јован Цвијић, »Основе географије и геологије Ст. Србије Македоније«, Београд, 1906,1, стр. 199.
»О научном раду«, стр. 16,29.

домишљан, који у свом имитовању глупости и простоте види средство, којим може противника жестоко »нагаравити«. Из ових приповједака се види, да су ове области имале највше додира само с једним херцеговачким психолошким типом, о коме ћемо мало даље говорити. Из следећих биљежака ће се видјети, да у Херцеговини има више психолошких типова и да они према пршшкама могу да узимају разне' улоге у животу.

Као што смо видјели старинаца има у већој маси само у источној Херцеговини, и то су већином православни и мусломани. Православни старинци су се потпуно измијешали с новијим досељеницима тако, да се међу њима не осећају знатније психичке разлике. Својим одвојеним номадским животом шдвајају се мусломански старинци, познати под имном Балије, као презрени дио осталог муслиманског сеоског становништва. Да у њих има дсихичких особина, које су антропогеографски важне види се из ових факата.

Балије станују у компактним масама само у областима великих планина (око Вележи, на сјеверу Маглића, Зеленгоре, око Височице, Бјелашнице и у Борчу). Згомилавање у хладним планинама једног становништва, које као мусломанско становништво није могло бити силом потиснуто, интересантн је факт. Поред тога, балије су највећи љубитељи номадског скигачког живота. Јако пада у очи, што они као најстарије, и то муслиманско становништво, имају врло мало своје земље. И згрупписавање уз шганине и оно презирање земљорадње може се довести у везу с особитим наклоностима према сточарењу и номадизирању. Исто тако и оно претварање њива у ливаде. Ми смо истакли како су »Травари« из Јасенице код Габеле нашли искрчене њиве, кад су се доселшш у Јасенису, па су њиве претворили у ливаде, одајући се потпуно сточарству. Балије су се тск у новије вријеме почели бавити и земљорадњом.

СОЦИЈАЛНО је важнији факт што они као најстарије становништво нпјесу организовани у братства и шгемена, иако има веома разгранатих братстава. Ово нарочито пада у очи, што су се многе досељеничке породице организовале у јака братства.

Име »Србљак« је назив за људе који живе у планинама и немају потребе да крећу са стоком у далеке крајеве. То име у ОКОШН& Височице, гдје смо ово име чули, носе Балије, пошто је њих тамо највише.

За Балије се тврди да међу њима има храбрих људи, али да за војничке подвиге нијесу маршш види се из тога, што их је мало било под бератима.

О Балијама као презреној групи међу мусломанским сељацима прича се ово: не врше уредно прописе Мухамедове вјере, не крију жене као други мусломани, нигда се не купају, ријетко иду у џамију, светкују масу православних светаца. Осим тога за њих се тврди да су једноумчине, тврде памети, суморни, мирни и троми. Балија је ријетко весео, ријетко пјева, а жене су им, каже се, шаљивије. Иако Балија има много, њихов се значај није никад осјећао; то су оне изанђале стариначке етнографске групице са скромним душевним особинама, које не показују ни особитог развића појединих душевних особина, па чак ни особитих тежња за бољим животом или промјенама у животу своје средине. Једностраност, тврдоглавство, суморност, оскудица особитих джспонирања појединих особина и општих тежња јесу главне особине ове душе.

Чини се да у извјесним областима Босне има много балијскога. Оне многе приче о бошњачкој тврдоглавости дају се на тип ових људи свести. Ипак и у Босни има разних психолошких типова.

Други дио становништтва чине досељеници с истока са православним и мусломанским старјеницима средње и јужне Херцеговине. Већину чине право-

Бератом се назива писмо, у којему су побројене заслуге учињене за султана и награде које се дају за то услуге.

славни, затим мусломани, а има и католика (у љубињском и столачком котару).

Остављајући да о основним особинама ове етничке душе доцније говоримо, овдје само истичемо да се људи из ових крајева могу готово са страшћу предати разним социјалним, националним и привредним тежњама. Разне тежње захватају само мање дијелове становништва; њих има више и имају велики антропогеографски значај. Разноврсност етничке душе документује се и знатним бројем социјално-психолошких типова, који имају разне етичке и животне тежње, и који утичу на социјални народни живот. Надамо се да ћемо слједећим примјерима моћи доказати антропогеографску важност разних социјалних типова и животних тежња.

Социјално-психолошки шишкови у јужној и источној Херцеговини. — Има један чест тип међу Србима из области планина динарске системе, који увелико утиче на народ ових области. То су људи здравих живаца, никад предебели, а ријетко сувшпе мршави и ријетко потпуно прне масти. Супремација интелекта над осјећајима и фантазијом, и швјесна хармонија међу разним особинама душе чини их људима трезвеним, одмјереним, тактичним, врло често и праведним. У понашању и разговору су умјерени, отмјени, готово поносити. То су људи који познају разне обичаје сеоске и њима се покоравају. Навести тога човјека да се дјелом или ријечи гревари, значи »укинути му нос«. То су сељаци који мисле и смшпљено раде, поуздани су, тешки при обећавању, а вјерни у извршавању дане ријечи. То је нека врста сеоских интелектуалаца, који проматрају, мисле и опажају. Они стварају оне паметне пословице и узречице. Дијељење задруга врше већином они. Страх од Бога је велик; они стварају оне лијепе народне молитве и добри су богомољци. Научили су да раде колективно, било да воде свијет за собом било да иду са свијетом. Смисао за слогу и за сложан рад врло је велики. За њих се вели, »да никад не бјеже

од људи«. Нпјесу бшш ирви који су дизали устанке, али су у устанцима бшш храбри јунаци и мудре војсковође. Познати представник типа оваквих људи био је војвода Марко Миљанов, а од истакнутих књижевника Вук Караџић и Симо Матавуљ. Чини се да они превлађују у неким областима и то: у Шумадији, Црногорским Брдима, средњој и сјеверној Херцеговини, Боки и у Конавлима. Ово је тип најпопуларнији* људи међу динарским Србима.

Јужна Херцеговина са неким варопшма (особито Мостаром), пуна је људи, чији је менталитет потпуно слвгаан с оним »Хером« из народних приловједака. То су обично врло живи, окретни људи, махом чини се прње масти, већином ниска раста, »сваки им дамар игра«, »очи им мигоље ко да су на заитину«. То су сеоски гамени, у Мостару их зову *лискама*, по селима *објешењацима* (тј. способан да сврши на вјешалима), *личинарима*, а у Дубровнику *лерима*. Њих има мање или више у свима дијеловима Херцеговине. Увијек способни за шалу, исмијавање и оговарање, чине исти тип с оним, који ће се нашалити и на рачун Светог Владике, и који ће и поред мртваца шалу збијати. На великим народним зборовима лако их је познати, што се сваки час гласно церекају. Свакоме се »наругати«, наћи грешке и смијешне особине, изденути згодне и духовите надимке њихова је способност. То су они који налазе смијешне ствари у појединих људс, у разним обичајима, крајевима, братствима и вјерама. То су они који смишљају смијешне прине о сељацима судедних области; кад онн издјену име каквом чељадету, то му име остаје до гроба, а каткад прелази и на насљеднике. Они пародирају пјесме, опјевају отмице и сељачке туче. Као куриозитет за многе од њих прича се да нијесу никад у свом животу заллакали, нити се од чега постидјели. То су себични, нестални људи, који интригирају, оговарају, псују, пију и туку сс. Нијесу особити првдатељи слоге, иако воле друштво. Као хајдучки и трговци просперирају. У хајдучком животу

окретни су, духовити у извсфењу смјелих подвала и препада. Има цијелих породица и генерација које томе типу припадају. Чини се да превлађују по варопама и по неким селима јужне Херцеговине, особито у Попову.

Већина дјеце до петнаесте године има овај тип; они из Горње Херцеговине обично се »дозову« и неки од њих постану они паметни сељаци, а неки саможиви лукавци.

Ово су два најчешћа и по својим утицајима два најважнија типа. Поред њих има и ових тшгова:

Чланови већине поповских и неких главарских породица, затим сељаци, који станују уз веће друмове одликују се великим лукавством, себичности, шкртости и безобзирности. Не води се рачун о популарности, не боје се казне послје смрти. С властима увијек добро живе, према јачем понизни су као псето, а према слабијем свирепи. Своје намјере дубоко скривају, не воле велико друштво, »гледају своја посла«. Необично су негостољубиви. Сваку пршшку хоће у личне сврхе да искористе, сами подваљују и јако се боје подвале. Има читавих области, у којима овај тип преовлађује и које су биле ради своје негостољубивости познате као на примјер Попово, Љуболшр, Корита, Зијемља и неки крајеви око Лијевна.

Нијесу ријетки ни они, које Цвијић назива *рнинама* и *љушицама*. Има читавих братстава која припадају овоме типу. Већином су то младићи или млади људи, многи од њих смире се иза тридесет година, а многи остају цијелог живота »пријеки«, љути и претјерано осдетљиви, те их зову, кад се те особине особито потенцирају, и *зграњама*. Чини се ово је онај тип људи које Црногорци зову »бијесним« (бијесна кућо, бијесна пушко). Турци су их се бојали, јер су у одбрани и свећењу личне части безобзирни. Врло су гостољубиви, добро гађају из т^шака, на зборовима замећу кавге. Интересантно је да их сматрају

прототипом Арбанаса и Црногораца (»Љут ко Арнаут«, »Љут ко да му је ћаћа Црногорац«).

Чешће се налази и тип неких веома благих, њежних и љубазних, готово вазда насмјаних људи. Никад то нијесу тјелесно снажни људи. Све је одмјерено у тих људи. Имају велик смисао за породипу и жжвот у кући, којима готово ропски служе. Знају и врше много »женских послова« (кувају, музу, сире, раде око млијека). Стидљиви су, врло праведни и предусретљиви, зову их »мртвицима«, »тупим људима«, каткад »врличанама«, и »врлим« а у подсмијеху »женско«. Мушки их презиру, они постају срамота братства, о њима се прича безброј смијешних прича, којима чланови других братстава њихове сроднике и братственике и дуто ша њихове смрти »доватају«.

Има људи који све схватају с рђаве стране. У свачем виде више несреће него што је има. Кад говоре, чшш се да плачу. Рјечник им је пун неких клетави и оних ријечи које се сматрају фаталним. Воле клетити него псовати. Никад нијесу весели, туже се вјечито на људе и на судбину. То ошуживање више наличи на резигнацију него на роптање. Ради свог песимизма зову их *злослушним*, а ради клетве *сјакалима*. Вјерују у утваре, и о њима радо говоре.

Рјеђи, али зато је чувенији тшг итуитивних људи, који предсказују догађаје, који изналазе дар у других људи, особито у дјеце. Обжчно су то људи који мање говоре, веома су озбиљни, оштрих црта у *лхшу*, неког тешког погледа. Има много пржча о таким људима, међу којима има доста калуђера и хоца, како су предсказали догађаје. За такве људе вели народ, »да има нешто при њима«, а кад су те особне јаче развијене вели да су стувљиви. За калуђере и хоце се мисли, да имају с неким »светињама« везе, да имају неке тајанствене књиге.

Сјакати значи страшно клетити.

Ови се типови могу запазити тек оштријим проматрањем. Тешко их је проучавати, јер они поред све горазитости носе на себи опште особине свога народа и краја. Није риједак случај да манири једног типа добију општи значај. Интересантно је да се један човек у свом животу може психолошки потпуно промијенити. Има у животу херцеговачких сељака једно доба сталожаванња, сабирања и дотјеривања према начину живота, манира и погледа цјелине. Тај процес психолошког измјењивања познат је у народу под именом »дозивање«. На живахну дјеиу због тога не гледа се рђаво, јер веле »дозваће се« или »постићеће се кад дођу године«. Мирнију дјеиу воле жене, људи их не воле, јер се боје постаће од њих »женско« шш »мртвик«. Дозивање се изврпш између петнаесте и двадесете године, или доцније кад се ожени. Живахни, импулсивни, кад се *дозову*, постану шш људи широке памети, прибрани интелектуалци шш себичњаци. Мирна, »врла« дјеца шш остану увијек така, или и од н>их постају себичњаци. Чшш се да је »дозивање« јаче и да се раније изврпш у областима братствене и племенске организације него у јужној Херцеговини.

Социјалне тежње и исихолшке дисиозиције иојединих крајева. — Њих може бити привредних, социјалних и националних. Привредне тежње могу бити из велике старине наслжјеђене, могу бити условљене привредним карактером области, нарочитим припикама, а могу бити и са стране примљене. Социјалним тежњама узрок лежи у културном стању, начину живота и у неким дубоким осјећањима. Оне леже у дубини, у основи народне душе. Утицаји ових тежња и на привредне и социјалне цриликe виде се у оном *различшом* начину приврвђивања, врсти села, врстама привредних и социјалних јединења, и начи^ расељавања, особито у начину какав живот наставља исељеник у новој области.

Тако, на примјер, кад се прате исељавања из Херцеговине, види се да исељеници из Горње Херце-

говине и у новој отајдбини остају ратари и сточари. Становници крајева око Требиња (Шуме, Површи, Луга и др.), кад се иселе постају већ у трвој генерац^и добри трговци. Њих има по свима варошима босанским; многи знаменити трговци у Србији су из Херцеговине; у Мосгару нема много породица из Невесиња, Гацка и Рудина, све су то од Требиња, до ЈБубиња, из Попова или из Љубомира. Има их и по Далмадији (Дубровнику, Шибснику и Сплету), затим у Трсту, Одеси, Турни, Букурешту и на другим мјестима. Узрок зашто је требињскн сељак постао најбољим трговцем на западном дијелу Полуострва ваља тражити у дубровачким утицајима. Требињски сељаци као најближи сусједи трговачке републике дубровачке служили су као »претрге« и као трговачки посредници, купујући за рачун Дубровчана разне сировине у унутрашњости. Тако су се они научили трговати и добили су велики смисао за *трговину*.

Јужна Херцеговина уопште је област гдје се имање врло много цијени. *Придјеву богаши синоним је чесиши.* *Сишд од сиромашшва је неизмјеран.* Дјеца с^Јомашних тежака бјеже у свијет исто толико од стида колико од глади. »Немушгему« су свуда врата затворена. Чесго се чује пословица: »Јуначка ђеца боса по сокаку скачу«. Ово подијевање јунаштва у корист богатства знак је супротних тежња од оних у областима племенским гдје се више пази на крв, гдје превлађује тежња да се не »укаља оружје«, да се очува братствена и племенска част; имућним људима и добрим трговцима поносе се породице јужне Херцеговине исто онако као планински Херцеговци и Црногорци чувеним јунацима и главарима.

Ова тежња за богаћењем може знатно да промијени и морална осјећања народна. Она је узрок извјеснога антагоншма који постоји између јужног херцеговачког сељака и сељака Горње Херцеговине. Због овога је јужна Херцеговина и јаче индивидуали-

сана. Ипак су неке и од овакпх области чувене са свога гостопримства.

Чини се тежња за богаћеаем постаје све јача што се више примичемо Приморју. У неким породицама из Конавала и Дубровачке Жупе она постаје нека врста социјалне болести. Ту има много породица у којима се жени само један, обично најстарији брат, тек да се очува лоза. Сва остала браћа остају нежењени само да се не би имање раскомадало и за већу фамшшју постало премалено. Таких породица има више и по херцеговачким варошима, а особито у Мостару. У тим фамжлијама очева браћа живе и раде за братову дјеиу.

Поред ових тежња интересантна су искључива одавања поједшшх области поједшшм начинима привређивања. Тако, на примјер, Мокрине у Боки, Крушевице у Зупцима и Попово биле су искључиво дунђерске области. Сељаци ш тих области зидали су све чувеније и приватне и јавне грађевине по Херцеговини. Као дунђери су се расељавали. Слично томе видјели смо како балије највише воле сточарски начин привреде, а Дрињаци су бшш чувене кириције. Све ове привредне тежње остављају и у дупш трага, утичу на начин расељавања па дуго времена и на живот у новој постојбшш.

Од ових су различите социјалне тежње сјеверне и средње Херцеговине, Црне Горе и неких других српских области. То су области *гдје се иоједини народни дијелови групишу и организују на сродничкој основи*. То су области задруга, »породица«, братстава и племена; ови називи постају током времена синоним мањим и већим територијалним Јделинама. У овим областима вршен је процес насељавања у облику развијања мањих сродничких цјелина у веће. Осјећааа неприкосновености племенске територ^е и појединца као члана племена, разна соцнјална и економска једињења и удруживања су посљедице једне тежње, која изискује живот у заједшшд с људима истог

поријекла шшх исте традиције. Ове првобигне тежте могу с временом и да се мжјењају у толико, да се у заједнииу прими и онај ко није истог поријекла, али који прими бар спољашње знаке племенске (име, славу и др.). Због ових тежња процес насељавања појединих области вршен је згруписаван^{ем} и скупљањем »своје крви« на једној територији, ширсњем првобитне територвде и истискивањем »туђе крви« са заузетог простора. У овоме се знатно разликује источна Херцеговина од западне и сјеверна планинска од јужне.

Поред ових тежн^а има их још неколико и то већином привредних. Као што смо већ у одјељку о привредним приликама видјели, неке се економске тежње дају сводити на утицаје са стране; те су шазване географским положајем (развиће посредничке трговине око Требиња, оно торбарење, и друго), неке се опет дају сводити на особите природне особине земљишта, а чшш се да их има које се могу сводити на неке дубоко укоријењене психолошке диспозиције. (Таква је балијска воља за номадизирањем). Иако су ове тежње чисто привредног значаја, оне имају знатан социјално-психолошки значај. Није без основе оно народно пршшсивање специјалног карактера свима људима исте професије. А то се уосталом најбоље види и у начину расељавања, јер се иселениди тих области дуго придржавају тих тежња у областима за које оне никако не пристају.

Остаје сад да шнесемо и основне особине душе католика западне Херцеговине. Овдје смо у тежем положају, јер с тим дијелом народа нијесмо живјели тако дугим и непосредним животом као с овим посљедњим. Ипак ћемо дати неколика проматрања која су стетена специјалним проучавањем.

Етнографски се разликују двије врсте католика у Херцеговини. Прву врсту чине католици западне Херцеговине, а другу источне. Ови посљедњи чине с православним и мусломанима источне Херцеговине

једну психолошку цјелину, уз то славе крсна имена, говоре ијекавски; у одијелу се не разликују од осталих Хумњака. католицн западно од Неретве су икавци, не славе крсних имена, немају дубоке традиције, биготни оу и мистични, а каткад напрасити и веома љути. Има великих братстава, али без братствене организације и братствене љубави и поноса. Братства никад не живе у ексогамији, као у источној Херцеговини, затим ријетко живи цијело братство на једном јесту. Чини се да међу њима имају два кошарна типа, а то су мистици и рчине. Врло чести су и себичњаци. Мало има оних објешењака, пуних несташне шале и пријесних досјетака. Душа није јако интуитивна, али је у утврђеном правлу издржљивија. Чини се да је ово узрок што немају ни особитих тежња. Покаткад има у њих пуно неке наивности и простодушности, дружевни су и гостољубиви.

Као стваралачки фактор чини се да су на православне утицале и опште националне тежње XIX вијека. У испитивању историје насеља у XIX вијеку ми смо осјетили пуно наговјештења о факторима ове врсте.

И за мусдомане и католике може се рећи да немају националне свијести. Код мусломана њу је замјењивало осјећање припадања једној држави и религији, од којих су им долазила и извјесна социјална и економска преимућства. Ако су мусломани изгубили националну свијест, остала им је *национална традиција*, и та је несумњиво српска. Православни имају и националну свијест и националне тежње, које се одликују особитом интензивности.

Чини се да су и разне вјере утицале стварајући. Та би проучавања у овој земљи могла бити од особите вриједности, нарочито због тога, што у Херцеговини имамо три конфесије, и свака од њих готово подједнаким бројем заступљена. Има много ствари које су се под утицајима разних религија развиле и сачувале у области народне материјалне културе. Има

много таквих различитих ствари у ношњи, дијалектима и обичајима, које су између разних конфесија оштрије изражене. Када још узмемо да се чешће осјети нарочито схватање истине своје религије, које је готово исто у цијелом народу, и када се још уз то дода и оно чеото мијешање нехришћанских и неисламских момената у вјеровање и вјерске обреде, чини се да утицаји религија нијесу много измијенили садржај народне душевне културе. Овим се ипак не побија извјестан значај појединих религија у народној судбини. Везе између религије и народног живота нијесу нимало једноставне. Познато је да су поједине религије на Балканском полуострву биле носиоци нарочитих култура, и да је примање једне религије неминовно утицало и на примање појединих културних елемената из оног културног круга, у коме је била хијерархијска метропола. Осим тога познато је да је примање појединих религија било увијек везано за извјесне политичке циљеве. Неке су хијерархије, на примјер православна, биле осуђене на иста политичка гоњења као и народ, па су због тога постале необично популарне. Из овога се види, како могу бити разноврсне везе између народног живота и вјере. У исто вријеме мислим, да је јасно и то, како је тешко научно бранити оно везивање народне судбине за гола имена и догматске истине појединих религија. За утицаје ове врсте, ако их је уопште гдје и било, може се рећи да су више утицали раздвајајући и разоравајући него стварајући.

СТАРЕ СЕОСКЕ ПОРОДИЦЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ

У појединим крајевима Херцеговине, нарочито у Билећким Рудинама, сачувао се знатан број старих породица, за које се мисли да живе од вазда у истој селу или у његовој близини. Таке породице народ зове »старишћма« или »старјеницима« и оне су махом највеће и најразгранатије породице у Херцеговини. Да се народно предање не вара, кад неке од ових стариначких породица сматра веома старим, види се из ових биљежака.

Иларион Руварац и проф. Јагић написали су чланчић о Јовану Малешевцу, ђаку манастира требињског и знаменигом преписивачу прквених књига. Да би се објаснило гштање о поријеклу Јована Малешевца, штампано је Јиречек уз исти чланак неколико биљежака о средњовјековном братству Малешевцима, који су у XV вијеку живјели у држави Павла Раденовића и који су се бавили сточарством и кирицилуком, прегонећи трговачки еспап го Дубровника у унутрашњост Полуострва. Том приликом покушао је Јиречек да ријешит питање, гдје су били катун братства Малешевца. По једној биљешци изгледа, да је у том братству било више породица разних презимена, да је братство било још тада разгранато. Спомиње се један Керак Милошевић из катун Малешевца.

Исто тако у необјављеном историјском материјалу, што га је проф. Јиречек исписао из дубровачких архива спомиње се на неколико мјеста породица и катун Предојевићи, која се исто тако бавила кирици-

¹ ArcMy Шг 5a1apche PШlolo§le, XXV, 465-467.

² Oax chn§llche Heresh T <leg шро§raphlзchen

МотенсlаМг.

луком и која је живјела у држави Павловој. Од те породице спомње се »Росгаес Пресlоеилч УЛасћиз сотг-115 РаиЦ«, који је на двадесет и пет коња изгонио со из Дубровника.³ Као што ово презиме још живи у народном предању, оно се исто тако често и у историји спомиње. Ми знамо за Херцегли Гази Хасан пашу Предојевића, за кога неки тврде да је родом из Босанске крајине, али и самог надимка Херцегли, види се да је родом из Херцеговине, као што је и Башагић тачво опазио.⁴

Осим ових спомињу се у петнаестом вијеку још и ови катун: Вогазх, МlоисШ, РосJет!, Воl>апl, РlПаКлг, РlХсћа, Спвојеи^сШ, ^асlоилчl, ОоМШ.⁵

Свакако је интересантно питање, шта је било с овим породицама, има ли каква спомена о њима и има ли још живих њихових потомака? За неке од горњих породица знамо да су њихова фамилијарна имена постала топографска имена, и ми знамо тачно, гдје су живјели Воппак!, МlоисШ, РоlБет!, Вођап! I Рlлаоигl. Мало је теже одговорити овдје на оно друго питање, шта је било с тим породицама и има ли још у Херцеговини њихових потомака? У многим од тих села измијенило се је становништво потпуно и оно нема никаква предања о старијем становништву.

Испитујући поријекло становништва и историју насеља у Херцеговини, ја сам на многим мјестима нашао сачувана у успомени стара презимена и породице, које се на основу те успомене међу собом својатају. У селу Мириловићима живи породица Капори, која прича, да се је још много прије Турака доселила из Старе Србије,⁶ исто тако прича се, да је од

, Ие МlИачеп ипJ Ше Маиго>lachen Ип деп Оепlоналепl УОП Кадиха. 5[12.-Вер. (ler lсбп. хоћг. ОевеИзсћаДlБр\У188еп§сћаlеп. Пра§, 1880,8>г. 121.

⁴ С. Башагић, Кратка *уџта* у прошлост Босне и Херцеговине, Сарајево, 1900, стр. 42.

⁵ Лреселс, ЕНе ДУlachen ипЛ lе Маиго^*rlachen, 8lг. 115.

Збаља у жичкој се повеља спомиње име Капор.

те породице био и један кнез, који је завађена племена знао мирити и који је ради тога добио надимак Мирило, по коме је село прозвано Мириловићима. Од њих су многе породице по Хумнини као: Круљи у Полрњу, Медани, Комади у Храсну. Даље о тој породици види мој рад о Билећким Рудинама (Етн. Зборник Српске Академије V, 827-828). Иото тако има предање да је на Пилатовцима живио некакав Пилат бан и да су од њсга породице Комленићи, Кукићи, Грубачићи, Шекарићи, Шутоње, Радовановићи и Сикимићи. На старе Пилатовцима опомиње се данашње село Лађевићи код Планае, а на Вођпш село Добрељи у Гацку. У оба села живе новији досељеници, који не знају ништа о старијем становнштву.

Шта је било с осталим братствима не зна се; нијесам могао наћи никакву породипу, у које би се сачувао спомен о старом поријеклу, а за Плише и Красојевиће не знамо још ни гдје су становали.

Као код ових иста је тешкоћа и код друга два племена, код Малешеваца и Предојевића, јер се ниједно село по њима данас у Херцеговшш не зове. Овдје нам згодно помаже Цвијићева метода о испитивању поријекла становнштва.

На путу из Требиња у Билећу код Моска има селшпте Малина, у коме има много трагова од старог насеља: искрчене земље, омеђина од кућа, гомила и стећака. Народ прича, да је ту некад живјела породица Малешевци, која је држала на Водњама у Опутној Рудини торине и гшанину Кручицу код Пиве, за л>етњу испашу. Због неког сукоба с Турцима та се породица давно одатле раселила; веле, један је дио отишао некуд пут Босне, а други се дио повукао у брда с ону страну Требишњице и од њ>ега је данашње »Малешевско братство« у Опутној Рудини, чијих братственика има по свим крајевима Херцеговине. То братство чине ове породице: Алексићи, Јарамаци, Стојићи, Ђоровићи и

Види Етн. Збор. V, Јевто Додијер, Болећке Рудине, стр. 842.

Шупићи у Опутној Рудини, затим: Алексићи, Јанковићи, Дедијери и Крњи у билећком котару, Мандићи и Ковачевићи у Гацку, Дракуле и Мајдови код Фоче и Пантићи у Бијелом Пољу код Мостара. Од тога је братства и породица пишчева. Све те породице славе Игн>ат-дан (20. децембра) и ни једна друга породица у Херцеговини не слави то крсно име.⁸ Све те тако јако разгранате и намножене породице живе и сад међу собом у ексоламжји, поносе се овојим старим именом и особинама своје »Малешевске крви«. Дакле, стари Малешевци живјелж су у Малини код Моска у билећком котару.

Исто су тако многобројне и породице, које се сматрају потомцима старих Предојевиља. На старом друму, што иде из Билеће у Гацко, има у селу Пријевору »Приметна Гомила«, на коју сваки путник баца по камен, само то не тане оне породице, које веле да су старином Предојевићи. О тој се гомшш много прича у Билећким Рудинама, а има и једна врло тужна пјесма, чији је предмет по ггрилици овај: Послије доласка Турака у ове земље живио је у Пријевору кнез Предојевић са својих девет синова. Једном му дође од цара налог, да д& цару у војнике свог најмлађег сина. Из љубави према сину и по наговору своје жене, не хтједо дати свога сина, већ даде свог унука Ненада, јединца свог најстаријег сина Којадина, који је био умро. Кад је то чула Ненадова мајка, побјегла је с дјететом у планину, али је ухватила на води у Чепелици. Има маса топографских назива, којн се тумаче овим догађајем као: Грђеновић Њиве, гдје се мати за сином грдила, Љубић Њиве, гдје се с њим љубила, Чемерно, гдје је рекла: »Куку мени јадној и чемерној!« Ненад се у турској војсци одликовао бистрином и енергијом тако да је постао паша и као такав дошао у

Кочићи у Раткову у Крајиви спава иото крсно име, а веле да су поријеклом из Херцеговине. Према томе, они би моглн бити од ових Малешеваца.

Херцеговину, бадио дједа под гомилу, а мајци начинио цркву и себи цамију у Билећи.

Кнежеви синови се тада раселе по Херцеговини и оближњим селима и од њих су: Радмиловићж, Бајовићи, Лери, Јокановићи, Боботи, Козјаци и мусломани Мургуци у билећком котару, затим Зиројевићи у Невесињу, мусломани Логе у Борчу, Манигоде код Коњица. Затим их има и под Мајевицом у Босни, чшш ми се у Злом Селу. Хришћани се својатају међу собом, славе Никољ-дан и поносе се »Предојевим кољеном«.

Код ових разматрања изненађује нас оно подударане народне традиције са историјским говорима. И послје овога је несумњиво, да су стара презимена, која данас жпве још само у народној традицији, збиља некад постојала. Осим тога видимо, да је многим причама о прошлости и о поријеклу неких породица основа неки историјски догађај, који је народна фантазија искитила и дотјерала ж да се помоћу истор^ских извора д& та основа открити. У исто вријеме види се, да се народна традиција, особито о новијим догађајима неправедно занемарује у испитивању наше прошлости. Ово све иде у прилог Цвијићевој методи, по којој се испује поријекло становништва на основу народне традиције, на основу крсних имена и на основу многих етнографских објеката, карактеристичних за извјесне наше области.

Осим тога ваља истаћи, да се у дубровачким архивалним кн.игама ове породице називају Власима, а рјеђе се говори о »Улаш15 61 ЗслаУ15«. Ипак, као што је и Јиречек споменуо у именима и презименима ових породица, ријетки су влашки облици. Име Влах било је тад синоним православног сточара. Херцеговина се дакле још тада одликовала једноликошћу свога становништва од источних области тадање српске државе.

Ипак има доста трагова од старијег романског становништва ових земаља и то нарочито у топографским назвима а каткад и у данашњем

народном језику. Етимолопшим испитиван.ем ових назива вјероватно ће се и овдје моћи што више сазнати о том старијем становништву. Та се метода показала ваљана на Балканском полуострву нарочито У раду проф. др Ердлејановића о Кучима. Поред осталих бавиће се тим питањем и мој рад »Антропогеографија Херцеговине«, који се спрема за штампу. Ту ће бити више проматрања ове врсте.

ПОРИЈЕКЛО БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКОГ СТАНОВНИШТВА

Код извјесних наших политичких група ушло је у моду, да се у политичкој борби позивају на поријекло присталица своје конфесије и своје класе. Многи хоће да поријеклом разних дијелова нашег становништва доказују оправданост својих и неоправданост туђих политичких захтјева. За вријеме анексије и лрије ње доказивано је с швјесне стране да у Босни и Херцеговини нема никако српскога народа, и да цијело православно становништво представља остатке средњовјековних Влаха пшш потомке румуњских досељеника. Те теорије су експлоатисали на разне начине сви политички фактори, који су са православним дијелом становништва имали ма каква разрачунавања. У најновије вријеме покушава се, да се те теорије увуку и у исправљање о аграрном питању.

Питање је као што се види постало пршшчно популарно. Несумњиво је међутим да у оваквом третирању овога важног научног проблема има много свјесног изопачивања истине и политичке демагогије. Данас се зна да су ту новинарску кампању подстакла два босанска чиновника, који се само узредно баве науком, и од којих је један измјерио неколико сељачкжх лубања а други ишшгивао неколико каравлашких Цигана. Наука је о обојици изрекла свој коначан суд, који би за њих да имају осећања за истину могао бити фаталан. Један је био толико паметан па своја »проучавања« није штампао под својим пуним именом и тиме се спасао јавне бламаже. Због тога ми се не морамо бавити исправљањем тих прошвољних маштанија и домишљања. Наша је намјера да истакнемо важност овога проблема, да изнесемо

резултате досадашњих напшх проучавања, и да по могућству заинтересујемо што вшпе напшх писмених људи из народа за ово важно питање. Пошто се писац дуже времена бави проучавањем истога питања даћемо у главним цртама резултате досадашњег испитивања твх питања, која су само у основи ухваћена, а доцнија испитивања помоћп ће, да се питање детаљно обради, и да се исправе еवेशуалне омашке, којих мора бити у почетку сваког оваквог посла.

Ислштивање прошлости српскога или хрватскога народа пати од извјесног недостатка историјских докумената. Оно постоји истина да све архиве нијесу ни го далека исцрпене, али је несумњива ствар да ми ипак нећемо на основу историјских докумената моћи са онолико прецизности и темељитости испитати прошлост свог народа, специјално тежачког становништва, као што су своју прошлост испитали велики европски народи. Та се ствар објашњава веома слабо рапшреном писменошћу нашег народа, која још и данас влада, а која је у већој мјери владала у средњем и новом вијеку. Тај недостатак у историјскнм документима надокнађује у науци једна нова метода испитивања поријекла становништва, метода, коју је пронашао и обрадио професор Цвијић. Цвијићевој методи ишшгивања поријекла, тако ћемо је одсад звати, извор је у народној традицији. Већжиа напшх варошких и сеоских породица памти своје поријекло, памти мјеста одакле се доселила, памти често име претка који се доселио, а често може по генерацијама израчунати и вријеме досељавања. Тачност ових традиција може се испитати особпто у оним случајевима, гдје је досељавање везано за какве веће историјске догађаје. Овдје ондје нађе се каткад историјских докумената која потврде традицију многих породица. Тако је мени пошло за руком да помоћу историјских извора првог реда докажем врло велику тачност традиције многих породвца из времена

прије турског освојења.¹ Исто је тако др Ј. Ердџановић на сличан начин утврдио подударње традиције и историјских вијести о порвдклу многих ирногорских племена.³ С временом ће се наћи још таквих доказа. Посл>сдица свега овога је да ће се при проучавању народне прошлости обраћати мало више пажње народној традицији, чију важност у историографији су напш историци Руварчеве школе свјесно побвгјали.

Поред ових директних доказа о исправности и великој научној ваљаности Цвијићеве методе има много знакова, којима се може доказивати велика вјероватност народне традиције. Прва је ствар што су поријекла фамшшја једног села а често и области ошптепозната; њу зна велики дио становништва, било по предаљу било по личном памћењу. На тај начин помоћу такве јавне контроле традиција је доста сачувана од хотимичног искривљивања. То је једна ствар. Друга важна ствар је та, што већина досељеника пренесе из старог завичаја обжчаје, одијело, навике, начин рада и живота, затим дидалекат, начин пјевања и нарицања у нову постојбшћ'. Цвијић припов^еда карактеристичан тфимјер како је један херцеговачки досељеник у Подрињу у Србији, у области пуној врела и р^ека, начшшо уз кућу локву, као што је научио градити у кршевитој и безводној Херцеговини. Ја сам пратећи исељавања из Херцеговине констатовоа да исељеници из области близу Дубровника постају у новој отаџбини готово редовно трговци, док исељеници из Херцеговине остају сточари, кириције и тежаци.³ Многи људи из тузланског окружја могу да разликују поријекло тежака по физиономЕсји, по

¹ О томс види. Старе сеоске породице у Херцеговни, Гласник Земаљског музеја, 1907. Затим »Херцеговина« у VI свесцид »Насеља српских земаља«, страна 116-122.

² Кучи у Ш књизи »Братоножића« у VI књизи »Насеља српских земаља«.

³ Херцеговина, 65-67,163-168.

ношњи, по вредноћи и по карактеру. Те су разлике особито јасне око Градачца. Поред ових знакова важна су крсна вмена код православних и католика, затим некж занати, неки облици кућа, па чак и неке врсте воћака.⁴

Овом методом не можемо се дуже бавити, а ко се интересује за њу нека прочита Цвијићеве »Антропогеографске проблеме Балканског полуострва«. По тој методи испитано је до сада преко шест хиљада села, издано је шест књвга »Насеља српских земаља«, у којима је обрађена двадесет и једна област, и једна читава земља. И страна и домаћа наука већ је изрекла свој суд о овим резултатима, и они су већ гримљени у науку. У трећој књизи »Насеља« шташган је опис босанских и херцеговачких области: »Шума, Површ и Зупцр« од Обрена Козића, »Билећке Рудине« од Ј. Дедијера, затим »Вшдеградс^и Стари Влах« од Стјепе Трифковића, у V књизи штампан је савјесно израђен рад »Сарајевска околина« од Стјепе и Владимира Трифковића. У VI књизж »Насеља« пгтампана је антропогеографска расправа »Херцеговина« од др Ј. Дедијера, којом је завршено антропогеографско испштивање Херцеговине. Као што се види ова испитивања у Босни нијесу онако интензивно извође-на, као у другим српским земљама. Босна је мање испитивана него Србжја, Херцеговина, Црна Гора, Новопазарски Санџак и Бока. Јављало се овдје ондје разних испитивача који су послје првих покушаја у одушевљењу малаксали. Није било писмених људи из народа ни интелигенције који су могли и приближно показати онакав смисао и издржљивост као покојни поп Стјепо и Обрен Козић. У новије вријеме јавило се неколико сарадника из тузланског окружја, од којих се може очекивати добра сарадња. Г. Петар Кочић, бави

Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканског полуострва, у »Насвљима српских земаља«, књига I, затим Ј. Дедијер, Херцеговвна, стр. 123-126.

се испитивањем Раткова и Змијања, према ономе што је он узгред од тих испитивања штампао можемо очекивати интересантну студију о тим областима. Поред овога ја сам на разне начјне добио личним испитивањем и по саопштењу пријатеља података о поријеклу становништва из котара љевљанског, гламочког, јајачког, травничког, тешањског, прњаворског, которварошког, затим из разних дијелова Посавине и из многих области уз Држну. На основу ових података можемо извести као врло вјероватне ове податке о поријеклу босанско-херцеговачког становништва.

Старинаца шш старјеника има на више мјеста Босне и Херцеговине. Под старинцима разумијевамо становништво које се сматра као најстарије у једној области, и за које не памти нико да су одакле доселили. Чшш се да старјеника има сразмјерно највише у Херцеговини и око неких великих планина у Босни. Њих има православне, мусломанске и католичке вјере. Највише их има око Требиња у Шуми и Површи, у Попову, око Љубиња у Рудинама и по Гацку. Затим их има око Јајца, Травника, у Змијању и у многим областима бањалучког и тузланског окружја. Сви су ови православне вјере. Католика старинаца има нешто у Храсну у Херцеговини, превлађују у карсној заравни између Мостара, Љубушког и Ракитна, има их око Фојнице, Крешева, у разним селима у долини Врбање код Котор-Вароша. Врло интересантни су мусломански старјеници. Њих има по разним херцеговачким селима нарочито око Љубиња, у Фатници, Подвележју, у Дубравама код Стоца, у Невесињском пољу, око Коњица, у Борчу, у Дрини, око Маглића, Зеленгоре, у Грушчи код Височице, око Бјелашнице, Трескавице, Битовине и у рогатичком котару. Старинци су махом сељаци, *велика већина од њих су кмешови; шаринаца кмешова има и православних и кашолика иа и мусломана*. Према томе се види да старинаца има свију вјера; стариначке

породице су често најјаче, дале су више исељеника, засновале су много села. То је махом мирно становништво, мусломански и православни старинци воле живот по планинама, држе много стоке, воле номадска љетња кретања у планине. Чини се, да међу сеоским мусломанским становништвом има највише старинаца. Интересантно је да они воле живот по планинама, воле мјеста оштре сњежне *мврне зиме* пуне ин>а, блажих сжијетлих љета и магловитих јесени. По планинама су сточари, а по ниским ријечним долинама Горње Херцеговине и разним дијеловима Босне показују особит смисао за воћарство, затим за разне резбарске занате. Као пгго мусломански старинци показују особит смисао за сточарски живот, за воћарство и резбарије, исто тако један дио католика показује особит смисао за ковачки и рударски занат. Згомжлавање католичког становништва у Средњој Босни везано је за старе рударске области. Из ових појава многи хоће да доведу њихово поријекло у везу са средњовјековним Сасима, којих је било у средњем вијеку по ЦЕСјелом Балканском полуострву. Православни старинци показали су се веома плодни и експанзивни. У томе предњаче разна херцеговачка и крајшпка племена и братства, чвгјих дијелова има по разним областима Босне, затим у Србији, Далмацији и Лшцз. Велики дио мусломанских старинаца има српску традицију. Они веле редовно да су »од Срба«. Многи знају да су били православне вјере, и својатају се с многим православним братствима. Интересантно је да и многа католичка братства представљају *иокашолитчене и православне шаринце*. Тако памте многе католичке породице око Мостарског Блата и у Храсну да су биле православне вјере, и да су се покатоличиле тек иза турског освојења. Међу њима има их и веома старих досељеника из Црне Горе, ш Бјелопавлића и других области, који су се покатоличили. Иза покатоличења дуго су чували крсна имена па су их прије 10-15 година напустили. Ове традиције су веома

интересантне. Оне у вези с још неким појавама доказују да је у прва времена турске управе било покатоличења у Босни и Херцеговшш у већим размјерама.' Питање је веома интересно и важно. Ми га нијесмо могли потпуно објаснити.

Досељеника има из разних земаља и из разних времена. Најстарија утврђена досељавања могу се везати за турско освајање. Долазак Турака на Балканско полуострво, специјално у српске и хрватске земље, знатно је пореметио средњовјековне границе разних балканских народа и племена. Прва посљедица турског освојења било је исељавање Босанаца и Херцеговаца у великим масама у сусједне области, Далмацију> Славонију и Хрватску. Интересно је да најприје исељавају становници ниских области, сва равна Посавина, све равне области уз велике босанске ријеке, затим становници свију карних поља. Чжни се да је знатан дио неисељеног становнштпта примио ислам. Особито су православни и богумили прелазили на ислам, католици су бшш у већој мјери залгтићени од сусједних католичких држава, и чини се да ће то бити узрок што су неке православне породице прелазиле у католичку вјеру, која им је била ближа од ислама. Православну вјеру задржаше становници планинских и карних непроходних области, које су биле далеко од вароши и од великих земаљских путева. Има знакова, да су се многи православни старинци и најстарији досељеници почели у то вријеме у великим масама селити из низина у планине. Јер апсолутна већина испитиваних села која леже на апсолутним висинама изнад 600 метара, сва су новијег поријекла, основана су од краја петнаестог до осамнаестог вијека. Чини се да је све до осамнаестог вијека владао овај распоред становнштпта: по варопшма мусломани с разним балканским и оријенталским народностима, по низинама мусломани и католици, а по планинама и брдима православни. Чини се да је претежна већина босанског и херцеговачког становништва све до 18. вијека била

мусломанске вјере. Успомене о мусломанском сеоском становништву су веома честе. Тек доцнији догађаји промијенише ову слику.

Овакав распоред становништва био је од судбоносних посљедица за будућност појединих конфесија, и он је учинио православне најагшпшјим и најекспанзивнијим од свих. Слична будућност се показивала и планинским мусломанима само да они нијесу своју судбину везали за судбину турске државе, а то је за н>их било најфаталније. Православни имају искључиво карактер планинског народа. Сви планински народи Средње и Јужне Европе имају ове заједничке ствари: То су расе које се множе у много већој мјери него сусједни народи. Планина даје мало хране, много дјече и доста здрваља. Равничарски народи (Маџари, угарски Срби, Франпузи), бројно опадају, а планински ое спраховито множе (Нијемци, Средњи и Сјеверни Италијани, Срби, Бугари, Словацн). Чшш сс да су изузетак равнице оштрије климе (Русија). Планине су сачувале дијелове најстаријих европских народа (Алпе, Пиринеји, Атлас, арбанашке планине, Кавказ). Многи народи често могу ишчезнути из људске повјеснице, па да се огат јаве на изненађење свијета. То је случај само код планинских народа. Арбанаси су од мањег значаја у повјесници у читавом средњем и већем дијелу новог ввдека. Бугари у читавом новом вијеку до 19. стсмвећа изгледају политички мртви. Влашка је била скоро пословењена и погрчена. Слично се понашају Словаци и Чесп. Вакрсавања многих замрлих и заспалих раса и народа од 18. впјека редовна је појава на југоистоку Европе. Планинскж народи нијесу само најекспанзивнији, војнички и привредно најјачи, они често изазивају велике друштвене и културне промјене. Велике планине су колијевке многих великих нација. Тешко је замислити њемачку судбину без Алпа, италијанску без Апенина, словачку и румуњску без Карпата, арбанашку без

Проклетија, српску без планина дпнарског система, берберску без Атласа итд.

Важност ових погледа може се нарочито проучавати у Босни и Херцеговци. На првом мјесту видимо да сви старински становници ниских равница и ријечних долина дегенеришу. Слабо се множе, пате од разних заразних болести: сифилиса, супшце итд. Распоред старог босанског сифилиса је у томе погледу веома интересантан. Раширен је махом по низинама, по планинама је риједак. Од њега највише болују равничарски становници, и то скоро сами Босанци, рјеђе Херцеговци, махом мусломани и католици. Тшшчан је његов распоред у которварошком котару. Ограничен је на села у долини и у области ријеке Врбање. Становници тик села су католици и мусломани. Готово само они пате од сифилиса, док код православних као становника високих области скоро никако није познат. Има несумњивих доказа да су се слично понашале и велике заразне болести, куге и колере, 17. и 18. вијека. Колико се по досадашњим испитивањима може утврдити ове су болести помориле велику масу варошског становништва, затим велжку већину становника по низинама, по равницама и око велшшх друмова. По планинама и по непроходним карсним областима мање је морила. Стога равнице почеше насељавати планинци разних области. Од почетка осамнаестог вијека насељавање Босне и Херцеговине врш се у два облика: унутарњим миграцијама и досељавањем из сусједних области. У то вријем населише херцеговачки планинштаци већи дио сарајевског и тузланског окружја. Крајшпки брђани спупгтају се у Посавину и ниске ријечне области. Старија су била досељавања Херцеговаца у травничко, бихаћко и бањалучко окружје. Врвдеме задњег досељавања не може се тачно утврдити, вјероватно може се доводити у везу са општим помјерањем српског народа од југо-истока на сјеверозапад, које је настало гоа турског освајања, с

напредовањем турске државе према Сјеверу и с аутријско-гурошм ратовима. За вријеме куга и морија везано је досељавање католика из Далмације, Хрватске ж Славоније. Досељеници из Далмације вревлађују у Херцеговци и западној Босни. Миграције далматин-СЕИХ католика допиру до Влашића и до Сарајева. Они уносе агилност и већу покретност у мррно, побожно биготно и сервилно старо босанско католичко становништво. Већина данашње католичке интелигенције потиче из околине Травника, од тих далматинских досељеника.

Многи бегови иза куге доведоше на своје читлуке католичке тежачке породице из Далмације, Хрватске и Славоније. Ови досељеници чине већњу католичког босанског становништва. У Посавини превлађују досељеници из Хрватске и Славонвгје, у заладном дијелу Далматинци. Међу овима има и таквих породица које су у сгарија времена иселипе ш Херцеговине и Босне па се у 18. и 19. вјјеку опет враћају.

Према њихову поријеклу можемо разликовати четири врсте католика. Херцеговачки католици источно од Неретве. старинци и досељеници из старе дубровачке државе чине тфву групу. Другу групу чине досељеници из сјеверне Далмације и старшшн који заузимају области између Неретве и љеванских села Челебића и Рујана на сјевер до Сарајева и Травника. Трећу групу чине становници рударских области око Вареша, Крешева, Фојнице, затим око Котор Вароша. Четврту групу чине посавски католици између уггћа Уне до Брчког. Између ових група има знатних психолошких, етнографских и дијалектолошких разлика.

Православних досељеника има највише ш Херцеговине, затим их има доста го разних црногорских племена и из Старе Србије. Чини се да ће их биги веома много из Новопазарског Санцака. Изузев мусломана из вароши србијанских *нема*

ниједног иознашого случаја досељавања из Србије у Босну. Међутим, Босанци и Херцеговци чине већину становништва у западној Србији, особито у србијанском Подрињу, затим у разним варошима Србије, специјално у Ужипу, Шапцу, Лозници и Београду.

Има једна интересантна етнографска граница. То је југоисточна граница православног елемента у Босанокој Крајини. та граница почиње код села Рујана у Љеванском пољу, раздваја поље на два джјела, на југоисточни католички и на сјеверозападни православни дио. У Рујанима и Челебићима живе помијешани, а од те линије на сјевер престају католици потпуно, а православни на југу исто тако. Од те линије на девер и сјеверозапад почиње чиста област православних Крајишника, која, изузев једно село у Босанском Грахову, допире до Лике и до Баније. Крајишници представљају досељенике из Средњв Босне, из Херцеговине, Далмације, Лике, а има их нешто из Црне Горе и Старе Србије. На тремеђи босанско-далматинско-хрватској станује православно становништво готово хомогено. Оно представља потомке иезадовољних поданика турских, млетачких и аустријских. Кома није било право под Турцима бјежао је Млечанима и Аустријанцима и обратно. То је скуп незадовољника и ускока ш свију западних српских области. Имају карактер свију граничара, љути су, предузимљиви, с енергијом од момента, пријеке ћуди, једноставног погледа и једноставне памети. Ово је један од најнационалнијих крајева наше отадбине, гдје су поједине примарне особине српскога народа доживјеле своје освјежавање.

Насељавање Босанске Крајине православним елементом у вези је с великим миграционом цадом која је ишла од Црне Горе, великом природном удољином од Требиња преко Попова, Габеле, Имоцког, захватала области далматинске, од Имотског до личке границе, и допирала је до Лике, вјероватно до Жумберка и крањске границе. Личани представљају

досељенике из Далмације и Босне, чије старо поријекло почиње у Старој Србији, Црној Гори и Херцеговини.

Осим ове миграционе цаде важна је и једна друга, која је ишла од Пиве и Санцака преко Гласинца, у Средњу и Сјеверну Босну. Трећа важна цад је Рудине, Гацко, долина Дрине. Овом цадом шпли су многи Рудињани, Гачани и 'Невесињци и населили су многе области сарајевског и тузланског окружја. У области Бврчу цад се рачвала и један је крај ишао у Србију, а други у Босну. Прве двије цаде су старије, везане су за велика кретања изазвана турским освајањем, управљене су у правцу општег турског кретања и развијања, и у правцу пружања главних босанско-херцеговачких планина. Друга цад иде у попречном правцу, везана је за један историјски друм и за једву природну удољину, а изазвана је узроцима локалног значаја: изумвањем и расељавањем старог подринског и посавског становништва, затим наглим множењем Херцеговаца и гладним годинама у Херцеговини. Проблем херцеговачких гладних година везан је за проблем супших година. Сушне године се у овој области периодски понављају. Чини се да ће овај периодичитет бити истовјетан с Брикнеровом теоријом о климским периодима од тридесет и три године. Овај проблем гладних и сушних година моћи ће се кроз сто година и у нас тачно проучити.

Чини се да су многа досељавања била у вези са разним облнцима привреде, специјално с разним облжцима привредног номадизма. Тако прича се да су многи сточари из Лике долазши на љетовалишта у Дувно., и да су арбавашки сточари долазши на зимовишта у околину Прњавора и Сарајева. Има фамшшја које доводе своје поријекло од ЛИЧШХ и арбанашквх сточара. Исељавањем из Горње Херцеговине почиње с разним врстама привредног номадшма. Многи иду љети на »пожањ«, а зими »на презиму« у разне плодније области босанске и

херцеговачке. Многи су ишли с цнјелим фамшшјама п послије неколико година настанили би се стално у Боони. Путовања на »пожањ« и на »хфезиму« трајала су све до гоа окупације, а нијесу ни сад потпуно престала.

Мусломанских досељеника има три врсте: Прво су досељеници с Истока, из разних балканских и азијских земаља. Допши су махом као војници, чнновници и свештеници, рјеђе као трговци и занатлије. У сеоском становништву нема оријенталских досељеника. Има их много у варошком становништву. Најчувеније данашње беговске фамилије потичу од тих досељеника. Другу групу чине мусломански досељеници из негдашњих турских области у Далмагфиди, Лици, Славонији и Угарској. Међу херцеговачким мусломанима који су из других земаља доселили највише их има из Херцег-Новог, из Рисна, из Имоцког, Макарске и из других мјеста негдашње турске Далмације. У Босанској Крајини превлађују ЛИМКЈИ мусломани, нарочито Удбињани. У осталој Босни има мусломанских досељеника из разних мјеста у Славонији и Угарској. Сва ова досељавања су у вези са повлачењем турске власти из споменутих области. Мусломани, као што је редовна појава, с губљењем власти напуштају заједно и земљу. Најновија су досељавања *србијанских мусломана*. Кад је кнез Михаило добио градове многи су мусломани из тих градова преселили у Босну. Међу њима има их из Ужица, из Сокоца, из Београда, из Шапца и из Ваљева. Они су први унијели међу посавске мусломане смисао за трговину, били су добри извозници и развили су босанску трговину са шљивама.

Као што се види босанско-херцеговачко становништво у већини случајева сачињавају старинци, затим досељеници из Црне Горе, Новопазарског Санџака, Далмације и Хрватске. Чини се да од старинаца потиче највећи дио босанског и херцеговачког становништва. *Најмање старинаца је кашолика*. Код хрватских

мусломана тај је број теже утврдити. Варошко становништво је разноврснијег поријекла. У старијем мусломанском и православном варошком становништву било је и оријенталаца: Турака, Арбанаса, Грка и Цинцара. Католички варошки елемент знатно се умножио иза окупације досељавањем аустро-угарских католика разне народности. Мусломани и православни посланици су све своје истоверце друге народности, католици то нијесу могли и стога је код њих туђински ушв веома јак.

Има старинаца свих конфесија, а има их и свих привредних облика. Има старинаца и досељеника и међу чивчијама и међу читлук-сахибијама. Према томе је смијешно кад неко аграрно пигање мијеша с овим питањем. Јер је јасно да читлучки одношаји нијесу настали на основу неке старине читлук-сахибија. Међу мусломанима има нешто остатака од средњовековног племства али ови не представљају највеће читлук-сахибије. Највећи последници читлучких земаља махом су досељеници. Читлучки одношаји су и у Босни постајали слично као и у осталом свијету: *издвајањем једне војничке касије над радничком*. Све данашње велике читлук-сахибије су постале на основу положаја које су њихови преци имали у држави. То ништа не умањује њихова права која могу уопште у читлучима имати, али је бесмислица на основу тога претевдовати на велику старину. Те су одношаје изазвале пршшке ондашњих времена, па су у интересу државних потреба укмећавани и мусломани и хришћани.

Ово су углавном резултати досадашњег испитивања поријекла босанског и херцеговачког становништва. Будућа испитивања ће овај преглед и проширити и попувити, и стога овај преглед, као претходан извјештај не може претендовати на потпуну тачност. Из њега се могу видјети само главне контуре миграција. Разрађивање у детаљима моћи ће се почети кад се сабере онако обилан материјал као што је сабран у Хрцеговини, Србији и Црној Гори. Али и из

овога сумарног прегледа се види, како су важна и интересантна ова научна питања. Овај чланак је и написан у намјери да зашггересује свјештенике, учитеље, универзитетске грађане и ђаке виших разреда средњих школа и богословије да обратe пажњу на ова питааа, и да по »Упутствима за испитивање села у Босни и Херцеговини« испитају пгго више босанских села & области. Тиме би они учшшли великих услуга једном научном раду, који има велики културни и национални значај.

НАШ НАЦИОНАЛИЗАМ

Имамо рђав обичај, да све наше недаће сваљујемо на факторе који су взван нас и изнад наше снаге. Имамо стереотпшших фраза којима правдамо своје националне мане и личне грешке. Пред осјећањем јавне и моралне одговорности нијесмо кадри да отворено и искрено признамо своје властите гријехе и да себе поправимо. За све наше недаће и националне ударце тјешимо се тешкоћом пршшка, препреденошћу непријатеља и географским положајем. Ове су фразе поотале већ баналне, употребљују се гдје има и гдје нема мјеста, и оне нам служе као кључ разјашњивања свега нашег јавног живота, који је гун неуспјсха и недаћа. Мисли се да смо осуђени на судбину сталног објекта у вјечитој игри тих фактора. Једну смо ствар само заборавили: да смо поред све те неутјешности и неминовности наше уображене судбине чиншш извјеоне нацшшшалне успјехе. То се дешавало у приликама гдје се у јавни рад ангажовала истинска преданост и паметно схватање. Ови успјеси су најбољи доказ о релативној тепжоћи нашег положаја и о великој зависности наше судбине од н>их сампх, од нашег схватања и рада.

Несумњиво је да су неке наше националне особине у великој мјери криве многим националним ударцима. Ми смо народ који у себп има сразмјерно много свога. Имамо особина којима се разликујемо од многих сусједних и неких сродних народа. Међу тим особинама има их много рођених, примарних, »основних прта« наше етничке душе и доста примљених и претопљених. Све те особине изражене су у свима гранама нашег јавног рада, особито у продуктима и појавама наше душевне културе, у јавном животу и

политичком раду. Међу овим особинама пма их које се могу називати *иозиивним и негазиивним националним особинама* према томе да ли оне унапређују или уназађују наш национални рад. Према приликама развијали смо и једне и друге, па се је и на јавни рад колебао у периодима успјеха и неуспјеха. Из свега онога што данас имамо, пгго смо окоро уграбили, борећи се с разним непршшкама види се да ми своју судбину можемо знатно олакшати културним напредовањем, националним васпитањем, усавршавањем позитивних особина нашег карактера. Проучавање и упознавање таквих особина постаје врста научног рада који има велике практичне важности.

Чини се да смо до сада показали ванредних способности у борби. Кад је требало рушити тепша стања показали смо ванредне бујности и моменгалне снаге. Има у нашем карактеру много борбенога, и због тога нас многи сматрају деструктивним елементом. Томе је крив и тај факат што смо у својој историји показали мало *организаиорског и сиварајућег* рада. Главни носилац свих тих особина бпо је *сриски радикализам* посљедњих четрдесет година. Он је дуго радио као чисто деструктивна сила. Чинп се да ће само онај у Краљевини Србији успјети да се развије као органшована сгварајућа и реформшпућа сила.

Наш борбени положај и наша прошлост дали су нашем народу много тих особина. Оне се испољавају и сметају у свагдашњем живот. Савремено душевно стање појединих сршжих крајева има све особине оног народа који је имао да издржи тешке борбе. Навикли смо на борбу и ми тражимо да се борпмо. Кад нема истинских непријател>а изналазимо их и стварамо између себе, само да имамо у чему врпшти своје

У томс су правцу знаменита и необично важна антропогеографска и стнолошка проучавања проф. др Јована Цвијлћа. У томе је правцу необично важан његов чланак »О даровитости сршжогварода«упрошлом броју »Прегледа«. (Сарајево, 1910).

Примједба уредништва.

борбене прохтјеве. Водимо борбу ради саме борбе, и она нам није средство него цдљ и пасија. С тога гледи-пгга интересантна је историја Србије у XIX вијеку, све њене буне одозго и одоздо, од хајдучије до претјераног радикалгома. Добру слику таквог стања имамо у дјелу г. М. Гавриловића о »Милошу Обреновићу«.¹

Најновија наша историја показује много *личнога*, које је несоцијално и недисциплиновано и кочи сваки организован рад. Чини се да у томе лежи главни узрок деструктивности нашег карактера. Ми смо народ који се епски васпитавао, и који на борбу и на живот сувише епски гледа. У јавном жжвоту не видимо цјелина, њихових интенција и интереса већ појединце, личности, махом *себе као јунаке*. Опијени смо личном сујетом и главни мотив јавног рада је лична слава или чак и литаа корист. Лични култ игра у нас страховиту улогу. Све се наде полагају у личности мјесто у цјелине. Ми не знамо да своју личност у општем интересу ваља подврћи вољи великих гцелина, у нас нема ни термина за такво поступање, јер га и не познајемо. Најбоље ствари морају често да се одлажу или да пропадају само зато, пгго се лични престиж појединаца одетио запостављен шш очепљен. Трка за личним истицањем постала је смијешна и банална, не познаје ни друштвеног реда, ни морала ни пршшдпа. Она је у стању да људе води из скрајности у скрајност, и стога је јавни рад таквих људи пун нелогичности и недошљедности. Главно је да се лична амбиција задовољи и онда су »народне ствари« спашене. Сви хоћемо да смо први, да смо вође, а мало нас има радника. Стога се сваки наш јавни рад извитопери у борби међу појединцима, међу главепшнама. Тада се мјесто дјела и принципа у јавности третврају личне особине појединаца. Политичка борба постаје инацијска, лична, заједљива, тврдоглава и осветљива, И тако је уношењем тих елемената образовање партија постало једно опште зло, терет

¹ Милош Обреновић, Београд, 1908.

друштвени, јер оне не воде борбе за принципе и методе већ за личности.

Има извјесне нелогичности у нашем социјалном развићу. У патријархалном стању смо били до извјесне мјере и социјални и дисциплиновани. Наше патријархално стање одликовало се је чистом *организацијом великих сродничких цијелина*. Представници тих организација су: племена, братства, породице, пасови, фирме и задруге, затим они примитивни почаци самоуправне организације, какве имамо у првим почецима Црне Горе, и у многим пропалим самоуправним организацијама појединих мањих области. Било је често случајева да су велике масе нашега народа покретале и велика национална питања, питање ошпте српског ослобођења и уједињења. Читава наша прошлост посљедњих три стотине година пуна је доказа о озбиљним тежњама српскога народа да створи своју *националну државу*. И државна идеја чини главни дио историје српскога народа посљедњих сто и педесет година. Имали смо један доста једноставан, примитиван и патријархалан социјални корак, који је дисциплиновао и у моментима покретао велике народне масе. Ко проучава ту прошлост изненађује се у садашњости. Ми смо данас мало социјални и национални а сувише индивидуални. Дошавши у додир с модерном европском културом наше се друштво збунило. Хтјело је одједном да сруши старе облике живота и да их надокнади готовим примљеним облицима из Европе. Хтјели смо нагло да примамо па смо се збунили. Велико начело *личне слободе*, коју савремено европско друштво сматра великом тековином своје дуге еволуције, залогом социјалне праведности и основном напретка, схватили смо ми потпуно погрешно. У нас се мисли да се та слобода личности састоји у задовољавању свих прохтева сваке поједине индивидуе. И »модерност«
многих наших јавних радника састоји се у

»Развитак«.

перхоресцирању социјалних потреба и националне дисциплине и у повиновању свим могућим прохтевима и инстинктима своје примитивне личности. На тај начин постали веома мало социјални и дисциплиновани, и у томе је та гривидна нелогичност нашега развића. Важно је и фатално што те особине највише показује она друштвена класа која води наш народ. Наша интелигенција или угаво наших школствани људи су главни носиоци тих особина, и они ће пред историјом несумњиво понијети одговорност за многе наше националне недаће.

Наша села с патријархалним моралом дала су главно становништво наших чаршијама, а из чаршија је регрутован главни дио савремене српске интелигенције. А познато је да су те чаршије привле веома много елемената из културе области Ближег Истока. Ми смо примали елементе византијске и арапско-турске и евентуално арапско-перзијске културе, и то примали смо их у времену кад су ове културе почеле пропадати. Многи изопочени оријенталски погледи на свијет, на друштво, на народ, на ошпте и државне интересе, који и данас владају у нашим чаршијама поријеклом су т тог културног круга. По нашим чаршијама виђају се и данас типски представници *оријенталског, физичког и психолошког декандантизма*. Психолошки декандантизам преноси се у наш јавни живот, и он, помијешан с оним нашим култом личности, постаје страховито велик терет у нашем националном раду. Он је опасан са социјално зато што се одликује инертности, у суналажењу средстава за задовољавање личних прохтева. Ова врста себичности разликује се од оног личног култа патријархалних маса, него не тежи за популарношћу, већ за стицањем материјалних животних средстава, за које се жртвује св, и лични понос и ошпти интереси. Борбена средства су подвале, улизивања јачим и гажење слабијег. Комбинован с оном болесном амбицијом он може бити веома опасан, и то специјално у нас у Босни и

Херцеговини. Наша најновија историја најбољи је примјер за то.⁴

Српски народ живи у разним земљама, у разним пршшкама, и под утицајем разних културних средина. Због тога има у нашем племену велике душевне и материјалне културне разноврсности. Ова разноврсност може у исто доба да значи и велику снагу у разноврсном културном стварању, а може и да носи клипу извјесног *иаршикуларизма*. Жалосно је да ове спољашње разлике појединих области почињу постајати узрок нашем раздвајању и цијепању. Пријети опасност да наш националшам не постане *и провинцијалан* и партикуларистички. Нијесмо још васпитани да сваку појаву посматрамо са гледишта општих националних интереса, и да интересе поједине провинције подредимо општим националним интересима. У нас се мисли да се прави патриотизам састоји у форсирању интереса уже отаџбине и у потчињавању општих интереса локалним интересима. Отуда болесна тежња неких крајева да предузму водство у националним стварима, а ако за то немају никаквих других услова осим једног уображења и безразложне амбиције.

Национална политика мора имати разне облике мора се служити према пршшкама и земљама разним методима и средствима и у томе се састоји сва политичка памет појединих крајева да схвате интенције опште националне ствари и да према њој удесе своје држање, да буду увиђавни и дисциплиновани.

Краљевина Србија ријешила је питање грађанских права и личне и социјалне слободе у једној мјери која данашње потребе задовољава. На тај је начин она добила једно снажно средство за разноврсне утицаје на Балканском полуострву, и она даје живу слику идеалима свих балканских слободњака. Својим демократизмом и слободом Орбјја постаје пионир западно-евро-

Види Ј. Цврнић, »Антропогеографски проблемн Балканског полуострва«.

пске цивилизације на Балканском полуострву. У тој улози с њоме се не може успоређивати ниједна судедна држава. Што те велике тековине нијесу дошле до свог природног значаја узрок је то што у исто вријеме није утврђен и запггћен у довољној мјери државни престиж и ауторитет пгто слобода појединаца није довољно зашггћена од неоправданих нападаја одоздо, што с увсфењем општих слобода није уведено довољно реда, система и сигурности у сваком погледу. Чини се да има знакова да се нешто ради и у томе правцу; рјешење ових питања документовало би само велику животну снагу и цившшзаторску мисију српског радикализма.

Кад проматрамо политичке борбе код хшогих суседних народа, специјално код католичких Словена, видимо да се тропш сшша енергија у борби хфотив клерикализма. Српски народ, који у великој већини пршгада православној вјери, не познаје тих питања. Породицом наш клир постаје и националан и демократски: свештеник, муж и отац може непосредније да оојети националне потребе и свагдање потребе појединца, и стога је наше парохијско свештенство и националније и демократскије од католичког. Ово стање и ове одношаје ваља у пстом пранцу развијати. Треба се клонити доктринарства п слијепог преношења клерикалних борба са запада, особито гдје нема повода. Напротив, треба гледати да се и црква и клир пгто више ангажује у општој националној ствари. Јер само сарадњом у националној ствари може се црква спасти од неминовне судбине која је постигла католичку цркву у Италији и у Француској послјије побједи националне и опште слободе.

Наше национално осјећање нам често изгледа моментано и праскаво. Ми се одушевљавамо од времена на вријеме. У нас се шмјењују стања сангвиничног ентузијазма и једне стгтрапше апатије. Те промјене имају нешто што наличи на душевно стање једног алкохоличара. Има читавих крајева који су

живјели дуго времена у једном безграничном одушевљењу, а данас су представниди песимизма и скептицизма. Кад се вулгарно изразимо има читавих крајева и читавих генерација које су ша једне националне теревенке дошли у стање националног мамурлука. Ове особине и навике представљају једну велику ману нашег националног карактера. Не зна се да ли су то пошљедице нашег културног стања или су то особине нашег племена, што наша патриотска и национална осјећања нијесу развијена у облику фшшх и великих *сирасиш* културних народа, које раде непрестано и које су саставни дио душе сваког појединца. Не треба заборавити да су те страсти основ свих националних покрета, регулатор и извор свега националног рада. Те велике страсти ваља изазивати и васпитати их.

Наше старије генерације одликовале су се *инше-нзивношћу националног осјећања*, која се показивала у моментима, али је била велика. Данашња генерација, иако је егзалтирана, не показује вгапе ни те интвзивности. Нијссмо у стању да велике националне ствари схватимо као *лична иишања и свију нас заједно и сваког иојединца*, да општа национална осјећања учинимо личним осјећањима, и да у вршењу националних дужности осјетимо задовољавање напшх лмчних духовних потреба. Без оваквих осјећања нема ни личних жртава, а без овога нема ни националног напретка.

Као што се могло видјети напшм недаћама нијесу криви фактори који су изван нас. Иако постоји велика тешкоћа нашег геограсрског положаја, иако постоји културна и материјална надмоћност наших непријатеља, ипак у свима напшм националним недаћама има и много наше ошдте и личне крввице. Ми смо изложили све мане нашег личног и националног карактера које сметају нашем напретку. Ипак су се из читавог нашег излагања могле осјетити све позитивне особине наше душе, многи успјеси нашег прогреса,

који смо изврпшили упркос свнм тешкоћа и свих напшх мана. Ово је све доказ, да постоји у нашем карактеру једна здрава позитивна основа способна за одбрану, за прогрес и за стварање. Те особине треба дизати и усавршавати и у томе је важност нашег *оишшег националног иребображења и васиишања*. Ми се морамо веома много промијенити. У томе нам историја италијанског народа може служити као најбољи примјер.

Наш будући рад треба да се посвети ошптем националном васнитању. Морамо просвјећивати себе и широке народне масе; морамо примити много више савремене европске културе и морала. Ако хоћемо да одолимо непријатељу морамо постати од њега јачи. Ми треба да смо и моралнији и либералнији, интензивнијег осјећања и мишљења од наших непријатеља. Наша осјећања треба да се развјју до степена великих културних страсти, наш национализам треба да постане наша насушна душевна потреба. Јер је несумњиво да ћемо успјети истом онда ако постанемо душевно јачи и савршенији од своје околине, од свих препрека и непријатеља.

ПЕЊАЊЕ НА МАГЛИЋ

Пењање на Маглић најзгодније је са сјеверне стране, с висоравни Улобића. На Улобић се долази од Гацка долином Сутјеске, Суве и Перућице, од Фоче долином Дрине, кроз Ждријело на Вучево, а из Пиве и Горанска долином Мратињске ријеке. Први пут је најзгоднији, може се цијелим путем јахати, док су друга два краћа али необично стрмија и за јахање незгодношћа. Добра карта и компас могу много помоћи, али за пут од Гацка који пуна четири сата води кроз необично густу четинарску шуму, у којој путови нијесу увијек најјаснији, потребан је вођа који се може често наћи у Сувој.

С Улобића се на Маглић може попети на два мјеста, и то Клековим Плећем на источној страни и Зеленим Ластвама из цирка Кошара. Други је врло стрменит, пун осулина, малих стрменитих одсјека који се морају успузати, и нарочито опасан љети због коза које обарају стјјене. Други је заобилазнији али много сигурнији. Најјасније вође су рудињски сточари на Улобићу, којих ту има од половине јуна до краја августа. Иначе, као вође могу се употребити и Мратињани. Ја сам се на Маглић пео као дјечак од тринаест година. Пео сам се кроз Зелене Ластве. Из Кошара пењање је трајало око сат и петнаест минута. Тјеме Маглића било је обрасло бујном сочном травом, због чега се често изгоне љети козе на Маглић. највиши врх Маглића зове се Громовник (2387 м.). Он је у западној партији Маглића. Приступ њему је отежан због тога што су циркови Трновичког језера и Шкембетине тако истањшш гребен Маглића да је приступ Громовнику необично језовит и опасан. Пролази се једном гредом која се мени није учинила

шира од Једног до једног и по метра. Чобани су је прешли стојећи а ја сам је препузао. Громовник је представљен малом заравни, по прилици 30 до 40 метара квадратних. Поглед је с њега величанствен, нарочито ведрих дана послвје кише. Види се већи дио југоисточне Босне, скоро цијела Херцеговина и западни дијелови Црне Горе. Ја сам распознао контуре Леутара вшпе Требиња.

ДУХОВНИ ЗЕМЉОПИС ЈЕВТА ДЕДИЈЕРА

Трагајући за правим претечама наше духовности дело и мисао Јевта Дедјера спадају у темељне стубове наше надионалне културе, обнављајуће и позитивне. Њени корени су створени у борбама за ослобођење српских земаља у 19. веку, преко дела Вука Стеф. Караџића,¹ и других следбеника правилне српске идсјне путање којом су се надахн>ивали и претварали је у дсло мислиоци попут Јована Цвијића, Веселина Чајкановића, Јована Ердељановића, шш из црквених крутова, као што је био архимандрит Нићифор Дучић. Плејада великана је вршење националних дужности осетила као задовољење наишх личних духовних потреба имајући јасан циљ. »Наша осјећања треба да се развију до степена великих културних страсти, наш национализам треба да постане наша насупша потреба. Јер је несумњиво да ћемо успјети истом онда ако постанемо душевно јачн и савршенији од своје околине, од свих препрека п неттријатеља.«

Моћ српске духовности је утемељена делом Јована Цвијића и његове Српске антропогеографске школе која нас је и издигла изнад околних народа и

Србомрзачким интернационалспгчкм нападима на Вука Стеф. Караџића и српски језик, којп се сроводе преко лажних националних мислилаца и инферпорнпх теолога, супрототаваљамо дела омовнентних аутора Марка С. Марковпћа п Лаза М. Костића која су објављена у емитрацији.

Јевто Дедијер, »Наш национализам«, *Херцеговина и Херцеговци*, Слободна књига, Београд, 2000, стр. 75. Прпредио: Владимир Максимовић.

повратила нам античку и средн>овековну снагу. »Радовима Јована Цвијића и в>егових сарадника Антропогеографија се код нас, у нашој земљи и уошпте на Балканском полуострву, развила до завидне висине. У току трију деценија смишљеним и енергичним радом Јована Цввијића створене су такве методе, средства и Ј^авци рада, на основу веома обилне, разноврсне и богате грађе постављеви су и решени толики и такви антропогеографски гфоблеми, - да се угтраво формирала једна нова антропогеографска школа, која се може назвати српска или балканска антропогеографска школа.«

Дедијер, Ердељановић, Риста Т. Николић и бројни други, као ученици и делатници ове школе, створили су огромне радове који данас значе подједнако као и онда када су се појавишш. Наше време у којем се сатире нација је подударно њиховом добу, а једно од најјачих средстава одбране представља духовно знање о свом народу.

У исто време када је настала ова школа појавила се је и она противна и негирајућа школа, имваторска по овојој методи, позната по имену тзв. критичке историографије, чије је суштинско полазшдте било да се истраживања о сопственом народу врше по моделу антитрадицидских врступа, гј. по формама разнвх сгтраних научника. Родоначелник такве духовности, против које се борио и Јевто Дедијер у тексту »Наш национализам«, јесте историк Иларион Руварац, да би се она после њега развијала преко Станоја Станојевића, Владвашра Ђоровића, до данашњих дана и Симе Ђирковића и других.

Наша духовност је традицијока и етничка, државотворна и аутохтона у сваком облику, било политичком, било научном или ирквеном присту^у. Наше полазиште је чисто етничко биће, без туђинских

Др Војислав С. Радовановић, *Јован Цвијић и Српска акширо-иогеографска школа*, Библиотека »Воље«, Београд, 1927, стр. 4.

примеса. Болно је посматрати дгшашње етнологе који српску обичајну традицију тумаче причама Клод Леви-Строса шш свештенике опседнуте гркоманскпм хришћанством које нема внакве додире осим општих догматских са српсквм народом и његовом вером.

Рано преминули Дедијер био је на правом путу остављајући нам велико дело. Градећи нову националну одбрану нисмо могли заобићи свог претечу чије је дело свесно прогнано југословенством и интернационализмом, да би објављујући репринт *Сшаре Србије*⁴ из 1912. године и избор текстова објављиваних по часописима под заједничким именом »Херцеговина и Херцеговци« скренули пажњу јавности на великана српског духа. Надамо се да ће у данпма који су пред нама бити настављено објављивање дела овог научника кога је, попут Риста Т. Николића, прогутао Први светскират.

Владшир Максимовић

Јевто Дедијер, *Сшара Србија. Географска и етнографска смжа*, Издања Владимира Максимовића, Београд, 1998.

Др ЈЕВТО ДЕДИЈЕР
ДОЦЕНТ ГЕОГРАФИЈЕ
НА УНИВЕРЗИТЕТУ У БЕОГРАДУ

Пок. Дедијер је рођен у Чепелипн (код Билеће) 1880. год. Још као гимназиста у Мостару почео је проучавати села према »Упуствима«, с младићким убеђењем да ће тиме допринети ослобођењу свога краја. Са том основном тежњом да научно користи напионалној ствари, дошао је 1902. године у Географски завод Велике пгколе. Ту је израдио *Билећске Рудине* (II књ. »Насеља«). Али је убрзо био привучен проблемима физичке географије и резултат тога су интересовања били *Глацијални шрагови на Зелен-Гори, Товарници и Маглићу* (69. »Глас« Срп. Краљ. Акад.). Положивш докторски испит у Бечу 1907. год. пок. Дедијер је постављен у Земаљски музеј у Сарајеву, где је остао до анексије. У »Гласнш^у Земаљског Музеја« за 1908. год. изврши су његови чланци *Сшаре сеоске иородице у Херцеговини, Облици неоокрешне својине у Херцеговини и Прилози геолошкој исшорији Нерешве*. Његов најглавнији и најобимнЕци рад *Херцеговина* штампан је у VI књ. »Насеља« п добио похвалне оцене од Ј. Цвијића и пок. В. Геца. *Глацијаија Височице у Јужној Босни* (79. »Глас« Срп. Краљ. Акад.) показује да је пок. Дедвдер, ж поред врло интензивних антропогеографских студија, сачувао интересовање за проблеме глацијалне морфологје. Да би за проучавање села задобио што пгари круг образованих људи, натшсао је 1910. год. у сарајевском »Прегледу« *Поријекло сшановнишшва у Босни и Херцеговини*

1910. год. изабран је пок. Дедијер за доцента географије на Београдском универзитету. У »Летопису Матице српске« за 1912. год. у чланку *Херцеговина и Херцеговци* изложио је популарно резултате својих

студија. Али са настанком Балканског рата обрће се нашим јужним крајевима. У »Српском књижевном гласнику« за 1912. објавио је чланак *Сшара Србија*, изложивши географске ггрилике ове области, а у сарајевском »Прегледу« за 1912. год. чланак *Срби и Бугари*, спроводећи поређење између њих. 1913. год. издала је »Српска књижевна задруга« *Нову Србију*, у којој је пок. Дедијер покушао да на основу студија Ј. Цвијића да заокругљену географску слику о крајевима, тада ослободеним. »Гласник Српског географског друштва« (св. 3. и 4.) доноси његову студију *Сшочарске зоне у планинама динарске сисистеме*, — расправу о омиљеном предмету његовог испитивања.

За време Великог рата имао је пок. Дедјер прилике да прсфе граничном облашћу македонско-албанском, где се заинтересовао траговима старе глацггјације. Избегавши у Франиуску и прселивши се доцније у Швајцарску развио је користан јавни рад, али ни тада није престајао мислити на науку. У АппаЈез сле Оео\$гарћле (1916), објавио је превод поменуте студије о сточарским зонама под насловом *Im (ganxhitanse clan5 Iex ray\$ сИпапдиез*, а горн>а испитивања старпх глечера у l^а Оео\$гарћле (1916/17) под насловом *Tgases \$lac1a lge5 ep АЊате е(ep Моу^еИе deгl>ле*. Последњи му је рад *Саг(е Љз раух Уоу\$О5Iа^ех*, изшпла у Берну код Кимерли и Фреја.

Одмах по ослобођењу похитао је пок. Дедијер у домовину. Умро је у Сарајеву, децембра 1918.

Б. Ж. Милојевић

ИЗВОРНИК

»Херцеговина и Херцеговци«, *Лешоиис Машице сриске*, Нови Сад, 1912, књ. 289, стр. 47-73.

»СоцЈијална психологија Херцеговаца«, *Сриски књижевни гласник*, Београд, 16. мај 1909, књ. 200 (XXII, 10), стр. 745-758.

»Старе сеоске породице у Херцеговини«, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1907, ХК, стр. 391-393.

»Поријекло босанско-херцеговачког становништва«, *Преглед*, Сарајево, 15 јануара 1911, год. I, број 7 и 8, стр. 421-431.

»Наш национализам«, *Преглед*, Сарајево, 15. септембра 1910, год. I, број 5, стр. 274-281.

»Пењање на Маглић«, *Гласник Српског географског друштва*, Београд, 1912, година I, свеска I, стр. 114-115.

САДРЖАЈ

Херцеговина и Херцеговци	5
Социјална психологија Херцеговаца	34
Старе сеоске породнице у Херцеговини	48
Поријекло босанско-херцеговачког станов- ништва	54
Наш национализам	69
Пењање на Маглић	78

Поговор »Духовни земљопис Јевта Дедијера« /Владимир Максимовић/	80
О аутору	83
Изворник	85